

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Somatismy v české a německé frazeologii

Somatism in Czech and German Phraseology

Bc. Miroslava Máchová

Vedoucí práce: PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Studijní program: Učitelství pro střední školy

Studijní obor: Český jazyk - Německý jazyk

2022

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma *Somatismy v české a německé frazeologii* vypracovala pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha, 19. 4. 2022

.....

Vlastnoruční podpis

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Ladislavu Janovcovi, Ph.D., za jeho cenné rady, trpělivost a vstřícnost při vedení mé diplomové práce. Dále děkuji za podporu a zájem svým nejbližším.

.....

ABSTRAKT

Diplomová práce pojednává o jazykovém obraze světa vybraných somatismů v českém jazyce; jejich výskyt je poté srovnáván s německým jazykem. Teoretická část vymezuje východiska kognitivní a kulturní lingvistiky jakými jsou např. jazykový obraz světa, kategorizace, antropocentrismus, metafora, metonymie a lingvistika v kontextu kognitivní vědy. Praktická část pracuje s konkrétním výskytem somatismů ve frazeologických jednotkách obou jazyků. Analýza probíhá na základě teorie profilu a jeho představových schémat. Jako doplňující zdroje slouží práci i nelingvistický obor, psychosomatika, jejíž premisy byly shledány za užitečné.

KLÍČOVÁ SLOVA

Kognitivní lingvistika

Kulturní lingvistika

Kategorizace

Jazykový obraz světa

Antropocentrismus

Jazyk

Oko

Ucho

ABSTRACT

This Master's Thesis deals with the linguistic picture of the particular somatisms in Czech; their emergence is then compared with their equivalents in German. The theoretical part explains the basis of cognitive and cultural linguistics as linguistic picture of the world, categorization, anthropocentrism, metaphor, metonymy and linguistics in the context of cognitive science. The practical part summarizes the particular use of somatisms within the phraseological units of both languages. The analysis is based on the the profile theory and its image schema. This language background is accompanied by the non-linguistic discipline, psychosomatics, whose premises proved to be useful.

KEYWORDS

Cognitive linguistics

Cultural linguistics

Categorization

The linguistic picture of the world

Anthropocentrism

Tongue

Eye

Ear

Obsah

Úvod	5
Teoretická část	6
1. Kognitivní věda.....	6
2. Kognitivní lingvistika	8
3. Univerzální a relativní	9
4. Polská kognitivní lingvistika	11
4.1. Jazykový obraz světa.....	11
4.2. Antropocentrismus	14
4.3. Míry a měřítka.....	16
4.4. Poloha a prostor.....	17
5. Americká kognitivní lingvistika	19
5.1. Kategorizace.....	19
5.2. Vlastnosti kategorií	21
5.3. Konceptualizace	22
5.4. Metafora	24
5.5. Metonymie	29
5.6. Metaftonymie	30
5.7. Kontrastivní frazeologie.....	31
5.8. Úplná ekvivalence	32
5.9. Částečná ekvivalence	32
5.10. Nulová ekvivalence	32
5.11. Čistě sémantická ekvivalence.....	33
5.12. Falešní přátelé.....	33
Kognitivně-lingvistická analýza.....	34
6. Metodika analýzy.....	34

7.	Oko.....	36
7.1.	Etymologie slova.....	36
7.2.	Charakteristika	36
7.2.1.	Emoce	37
7.2.2.	Smyslové vnímání.....	39
7.2.3.	Povaha člověka	40
7.2.4.	Fyzický stav	41
7.2.5.	Komunikace	42
7.2.6.	Vzhled očí	42
7.2.7.	Ostatní.....	42
7.3.	Představová schémata oka.....	44
7.3.1.	Místo	44
7.3.2.	Nástroj.....	44
7.4.	Komparace	44
7.5.	Emoce.....	45
7.6.	Smyslové vnímání.....	46
7.7.	Povaha člověka.....	48
7.8.	Fyzický stav	48
7.9.	Komunikace	48
7.10.	Ostatní.....	49
8.	Jazyk	52
8.1.	Etymologie slova.....	52
8.2.	Charakteristika	52
8.2.1.	Jazyk v kontextu komunikace.....	53
8.2.2.	Jazyk v kontextu povahy člověka	56
8.2.3.	Jazyk jako indikátor fyzického stavu.....	58
8.2.4.	Ostatní.....	58

8.3.	Představová schémata jazyka	59
8.3.1.	Stroj a nástroj	59
8.3.2.	Místo	59
8.3.3.	Vazba	60
8.4.	Komparace – jazyk vs. die Zunge	60
8.5.	Komunikace	60
8.6.	Vlastnosti.....	61
8.7.	Fyzický stav	62
8.8.	Ostatní	63
8.9.	Jazyk vs. die Sprache	63
9.	Ucho.....	64
9.1.	Etymologie slova.....	64
9.2.	Charakteristika	64
9.2.1.	Smyslové vnímání.....	65
9.2.2.	Emoce	66
9.2.3.	Agrese	67
9.2.4.	Intenzita něčeho	67
9.2.5.	Vlastnosti	67
9.2.6.	Ostatní.....	68
9.3.	Představová schémata ucha.....	68
9.3.1.	Místo	68
9.3.2.	Stroj či nástroj	69
9.4.	Komparace	69
9.4.1.	Smyslové vnímání.....	69
9.4.2.	Emoce	70
9.4.3.	Agrese	71
9.4.4.	Vlastnosti	71

9.4.5. Ostatní.....	72
Závěr	74
Seznam pramenů a použité literatury.....	77

Úvod

Koncept této práce je založen na kognitivním a kulturním přístupu k jazyku. Cílem práce je kognitivně-kulturní a kontrastivní analýza vybraných českých a německých somatických frazémů.

V teoretické části je pozornost podobně jako v mé bakalářské práci věnována zejména základním termínům a otázkám kognitivní a kulturní lingvistiky (jazykovému obrazu světa, antropocentrismu, kategorizaci, konceptualizaci, metafoře, metonymii) a kontrastivní frazeologii. Praktická část se věnuje vybraným komponentům frazémů označujícím části lidského těla a jejich jazykovému obrazu světa v českém a německém jazyce. Jazykový materiál byl vyexcerpovaný především z tematického frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* od Evy Mrhačové (2002), prvních tří dílů *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* od Františka Čermáka a kol. (2009), ale také z Čelakovského *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (vydání z roku 2000) a Zaorálkových *Lidových rčení* (vydání z roku 2000).

V úvodu každé kapitoly se věnujeme etymologii lexému a poznatkům, které v souvislosti s daným orgánem uvádí psychosomatika. Poté následuje vymezení jednotlivých sémantických oblastí a představových schémat, v jejichž rámci dané somatismy figurují. Dále je v každé kapitole věnován prostor porovnání daných frazémů s jejich německojazyčnými ekvivalenty.

Teoretická část

V této práci budeme vycházet jednak z kognitivního přístupu k jazyku reprezentovaného pracemi amerických kognitivistů G. Lakoffa a M. Johnsona, jednak z kulturního přístupu reprezentovaného kognitivně a kulturně orientovanými pracemi polských lingvistů, především pak lublinských badatelů J. Bartmińského, A. Pajdzińské a R. Tokarského. Z českých lingvistů navazujeme především na I. Vaňkovou, metodologicky na bakalářské práce (Škanderová, 2013, Máchová, 2019).

1. Kognitivní věda

Podnětem pro vznik kognitivní vědy bylo v 70. letech 20. století sblížení umělé inteligence a psychologie, proto ji lze označit přívlastkem „interdisciplinární“, integruje totiž nejen poznatky z informatiky a psychologie, ale také lingvistiky, filozofie a neurovědy, a to za účelem všestranného zkoumání kognitivních jevů. V kognitivní vědě se vychází z premisy, „že mysl je příliš komplikovaná na to, aby ji bylo možné jasně nahlédnout nebo usnadnit její studium přijetím hlediska jedné disciplíny. Vědecké pochopení kognice je věcí syntézy.“ (Johnson-Laird, 1983, s. xi, Schwarzová, 2009, s. 11)

Díky své interdisciplinaritě se kognitivní věda vyznačuje metodologickým a teoretickým pluralismem. Různé disciplíny se soustředí na různé aspekty kognice – např. neurověda studuje fyziologické základy kognice, lingvistika systém jazykových znalostí, filozofii zajímají noetické otázky a problémy kognitivní vědy, informatiku zase možnosti umělé inteligence apod. (Schwarzová, 2009, s. 12)

Kognitivní věda rozlišuje dva přístupy – tradiční a nový. Zatímco tradiční přístup považuje rozum za abstraktní a na těle zcela nezávislou složku, nový přístup disponuje tělesnou podstatou a imaginativní složky rozumu, jako jsou např. metafora či metonymie, pokládá za centrální.

Co se týče významu, v opozici k transcendentnímu pojetí tradičního přístupu jej nový přístup vykládá na základě myslících bytostí, tzn. povaha myslících organismů je klíčová pro studium rozumu. Obě pojetí pak připouštějí, že způsob, podle kterého nové zkušenosti či informace zpracováváme, je založen na

kategorizaci, nicméně liší se v jejím chápání. Tradiční pojetí definuje kategorizaci na základě vlastností, které jsou sdíleny všemi členy. U kategorizace dle něj nezáleží na tělesné povaze bytosti a není zde žádný vliv imaginativních mechanismů. Nové pojetí naopak tvrdí, že lidská tělesná zkušenost a způsob, jakým používáme imaginativní mechanismy, je základním principem kategorizace a našeho zpracovávání zkušeností. (Lakoff, 2006, s. 11).

Kognitivní vědy se zabývají procesy, které probíhají v lidské mysli. Ke stěžejním otázkám patří například, jak lidská mysl pracuje s jazykem (a/nebo jazyk s lidskou myslí) a co jazyk o naší mysli vypovídá. Díky jazyku je totiž možné poznat mnohé procesy a dozvědět se něco o kognitivních strukturách, jimiž je člověk ukotven ve světě. Jazyk je totiž součástí poznávání a poznání (cognition), podílí se na tom, jak světu rozumíme, jak jej kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme a jak ho předáváme dál. Z tohoto důvodu jsou v kognitivní lingvistice tak důležitými tématy kategorizace a význam. (Vaňková a kol., 2005, s. 21)

2. Kognitivní lingvistika

Se vznikem kognitivní vědy je velmi úzce spojen vznik a vývoj kognitivní lingvistiky. Kognitivní lingvistika je vymežována jako ta část kognitivní vědy, jež se zabývá popisem a vysvětlováním mentálních struktur a procesů lidského jazyka. (Schwarzová, 2009, s. 5), i když není v důsledku velkého množství nesourodých prací jednotně definovanou oblastí. Její základní předpoklady se však do značné míry shodují s předpoklady kognitivní vědy. (srov. Schwarzová, 2009, s. 32):

„Lidské chování je determinováno komplexním systémem mentálních struktur a procedur. (...)

Tento systém se člení na řadu subsystémů, které se opírají zčásti o specifické a zčásti o obecné principy. (...)

Jazyková kapacita je neurobiologicky zakotvena ve strukturních a funkčních zákonitostech lidského mozku. (...)

Jazyk jako kognitivní systém se ale dá popisovat i na abstraktní úrovni nezávisle na své fyziologické bázi, tj. jako mentální fenomén s vlastními zákonitostmi.“

Co se týče zaměření kognitivní lingvistiky, jejím cílem je podle Schwarzové postihnout neuropsychologickou realitu jazyka a popsat procesy a struktury, které se manifestují v jazyku. Předmětem jejího zájmu je mentální fenomén jazyka jako celek. (tamtéž, 2009, s. 33).

Cíle kognitivní lingvistiky lze však vyjádřit i jinak: „Cílem je na jedné straně explicitně popsat inherentní vlastnosti příslušného mentálního systému znalostí, na straně druhé popsat způsoby jeho interakce s ostatními kognitivními subsystémy“. (tamtéž, 2009, s. 32)

3. Univerzální a relativní

Zatímco univerzalisté zastávají názor, že lidé jakožto příslušníci stejného biologického druhu sdílí jakousi „psychickou jednotu“, díky níž vnímají podstatné věci stejně, relativisté jsou toho názoru, že se lidé ve svém prožívání a kategorizaci světa různí podle toho, jaký mateřský jazyk si osvojovali a rozvíjeli ve svém kulturním prostředí. Dá se tedy říci, že to, v jakém kulturním prostředí jsme si osvojovali a rozvíjeli mateřský jazyk, podmiňuje naši kategorizaci. Podle oblíbené relativistické metafory se právě tento jazyk stává brýlemi, kterými hledíme na svět. Zde je však nutné připomenout, že pod brýlemi máme oči a že „přírodu“ (vrozenost, tělesnost) a „kulturu“ (výchova, učení, prostředí, kulturní společenství) od sebe nelze oddělit, jelikož je člověk utvářen a formován díky kooperaci obojího. (Vaňková, 2007, s. 52)

Metafora „brýle jazyka“ je z hlediska kognitivně-kulturní lingvistiky velice zajímavá. Slovo „brýle“ pochází z německého „Brille“. Název je odvozen od polodrahokamu beryl, z něhož byla kdysi zhotovena první oční skla. Motivací k nošení brýlí je nejčastěji korekce oční vady nebo ochrana zraku před slunečními paprsky. V českém jazyce se užívají např. frazémy *dívat se na svět růžovými brýlemi* (nebo naopak *černými*) či Komenského *brýle mámení* svědčící o tom, že v jazykovém obrazu světa je s brýlemi spjata zejména zkreslení reality. Ten, kdo má brýle nasazeny, může na svět nazírat optimisticky (růžově) nebo naopak pesimisticky (černě). Metaforické konceptualizace tudíž většinou nezohledňují skutečnost, že brýle byly vynalezeny z toho důvodu, abychom lépe a ostřeji viděli, a že některé brýle mají primárně za úkol poskytovat našim očím ochranu. (Vaňková, 2007, s. 54)

Lingvisté Goddard a Wierzbicka jsou toho názoru, že je třeba zaujmout stanovisko kompromisu. Míní, že „většina jazykových konceptů je sice vázána na daný jazyk, ale existuje malé množství univerzálních pojmů: takových, jejichž existence je prokazatelná ve všech jazycích, jsou „nadjazykové“. Podle jejich názoru je nutné, aby je lingvistika objevila a formulovala jako univerzálie, a tím stanovila jakýsi neutrální základ pro popis nesmírného množství jazykově a kulturně specifických pojmů všech jazyků na světě. (Wierzbicka, 1999)

Wierzbicka tyto pojmy nazývá elementárními sémantickými jednotkami, jakými jsou „atomy významu“, z nichž se v naší mysli skládá vše ostatní a složitější. Jde zde současně o hledání významu a pojmu, které zde splývají. To je ovšem v rozporu s „klasickým“ rozlišováním pojmu a významu, jelikož „pojem“ se většinou chápe jako nadčasový a univerzální, zatímco význam bývá vázán na konkrétní jazyk. V této souvislosti Wierzbicka hovoří o tzv. sémantických primitivech, které se pokládají jednak za univerzální pojmy, jednak za elementární sémantické jednotky. Jedná se o výčet určitých částí slovní zásoby a těmto částem podřízené univerzální pojmy, např. substance (bytosti a věci): JÁ, TY, NĚKDO (osoba), NĚCO (věc), LIDÉ nebo determinátory: TENTO, STEJNÝ, JINÝ apod. (Vaňková a kol., 2005, s.39)

Co se týče hledání univerzálií, přímo učebnicovým příkladem jsou výzkumy týkající se konceptualizace barev, respektive barevného vidění lidí různých kultur. Jednou ze stěžejních prací v oblasti kognitivně-kulturního zkoumání barev je ta, kterou vydali Berlin a Kay. Zmínění lingvisté rozpracovali barvy v kontextu přibližně stovky jazyků. Analýza se kromě postžení inventáře barev v jednotlivých společnostech zaměřovala také na to, jak jsou v nich pojmenování barev utvářena. Výsledkem bylo schéma jedenácti základních barev chápaných jako univerzální inventář, z něhož ovšem nejsou v každém jazyce konceptualizovány všechny barvy. Každý jazyk má rozpracované koncepty alespoň pro černou a bílou barvu, respektive člení spektrum nejméně na dvě části, a přiřazuje je tak k „černé“ (tmavé), nebo „bílé“ (světlé) barvě. Pokud jazykové společenství rozlišuje více než dvě barvy, následuje vždy červená barva. Čtvrtou barvou pak bývá zelená nebo žlutá, pátou v pořadí ta druhá z nich a šestou modrá atd.

Množství barev, jež je v daném jazyce konceptualizováno a verbalizováno, lze dle Berlina a Kaye dávat do přímé souvislosti s evolučním stupněm kultury, kterou tento jazyk reprezentuje. U jednodušších kultur se vyskytuje menší množství barevných pojmenování než u těch rozvinutějších. Ty nejčastěji rozlišují jedenáct základních barev a značné množství odstínů. (Vaňková a kol., 2005, s. 41)

4. Polská kognitivní lingvistika

4.1. Jazykový obraz světa

Základní perspektivou jazykovědného zkoumání se v polské etnolingvisticky orientované jazykovědě, označované též pojmem „kulturní lingvistika“, stala hluboká vnitřní provázanost jazyka, kultury a každodenního života národního společenství integrovaná do kognitivního přístupu k jazyku. (Vaňková a kol., 2005, s. 12)

V jazyce je uložený obraz světa, jakési naivní vědění o skutečnosti. Jazyk funguje jako archiv kultury, jako paměť, která uchovává to, co bylo, a to díky skutečnosti, že je v něm kumulována dávná zkušenost – texty, které vznikly v hluboké minulosti, mohou být sdíleny i přes hranice prostoru a času, a vypovídat tak o obrazu světa své doby. (Vaňková, 2007, s. 89)

Hlavním předmětem zájmu kulturní lingvistiky se stal tzv. jazykový obraz světa. Kořeny tohoto přístupu sahají do 80. let 20. století. Tehdy se ve slovanské lingvistice (zejména v polském Lublinu) začal paralelně s rozvojem kognitivní lingvistiky v USA a později i pod jejím vlivem etablovat celý nový lingvistický směr. Jedná se o interpretaci světa fixovanou v jazyce, specifické pojetí reality v myšlení daného společenství, které lze vyčíst z jazyka samotného a textů vznikajících na jeho základě. Jazykový obraz světa je velmi často v rozporu se skutečností a je kulturně podmíněn. Lze jej chápat jako svědectví toho, jak určité jazykové společenství uchopuje a prožívá skutečnost, jak konceptualizuje, hodnotí a sdílí svět a jaké jsou základy jeho kultury.

Dalo by se říci, že toto pojetí je nám jakožto Čechům (tj. Slovanům a Evropanům) ve svých metodách, východiscích a cílech bližší, jelikož se v něm akcentují specifika evropské kultury jakožto principy, které podstatným způsobem utváří jazykový obraz světa (např. křesťanství, evropské reálie). Důraz se zde klade na kulturní a kulturotvornou funkci jazyka. V této souvislosti se mimo jiné akcentuje zkoumání folklorních textů a také uměleckých textů. V lublinské jazykovědě jsou to ovšem pouze některá z východisek zkoumání. Navíc podobně jako americká kognitivní lingvistika chápe jako základní principy utváření obrazu světa v jazyce tělesnost (ovšem v kontextu širě pojatého antropocentrismu), teorii

kategorizace na základě prototypu/stereotypu či pojmovou metaforu. (Vaňková, 2007, s. 47)

Tento přístup má však řadu předchůdců jednak v německém filozofickém myšlení (samotný pojem „jazykový obraz světa“ je ostatně převzat z Humboldtova *sprachliches Weltbild*), jednak v americké etnolingvistice, která je spojená s jazykovým relativismem¹.

„Humboldt vycházel ve své koncepci jazyka z předpokladu, že v každém přirozeném jazyce je uložen specifický pohled na svět (Weltansicht), způsob jeho myšlení a prožívání, že jazyk je obrazem světa (sprachliches Weltbild), sdíleným v rámci daného jazykového společenství (národa) – a představujícím jeho kolektivní zkušenost, jeho ducha.“ Tyto názory našly v Německu celou řadu pokračovatelů. (Vaňková a kol., 2005, s. 48)

Jazykové obrazy světa se liší etnický (napříč jazyky), stylově (jazykový obraz světa utvářený v běžné komunikaci není totožný s jazykovým obrazem světa utvářeným ve vědeckém diskurzu), žánrově (obraz světa v pohádce vs. obraz světa v baladě) a s ohledem na komunikační prostředí (jazykový obraz světa dětí a mládeže vs. jazykový obraz světa dospělých)¹.

Jazykové obrazy světa vykazují kulturně a historicky podmíněné rozdíly – např. v pojetí barev a emocí či ve strukturaci významové oblasti času a jeho měření (evropské jazyky vs. africké jazyky). Běžný jazykový obraz světa se vyznačuje „naivitou“, antropocentrismem a etnocentrismem a koresponduje s praktickým postojem ke světu. V jeho intencích slunce „vychází a zapadá“ bez ohledu na vesmírné zákonitosti a něco je „studené“ či „těžké“ ve vztahu k měřítku běžného člověka. Vědecký jazykový obraz světa se oproti tomu vyznačuje selektivností, objektivitou a abstraktním charakterem².

Jak už bylo řečeno výše, jazykový obraz světa se vyznačuje naivitou. Opírá se o perspektivu „prostého člověka“ a o jeho „zdravý selský rozum“. „To vše se ukazuje ve struktuře jeho slovní zásoby a frazeologie i v její sémantické organizaci,

¹ Irena Vaňková (2017): JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny.

URL: [https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA](https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVÝ%20OBRAZ%20SVĚTA) (poslední přístup: 31. 5. 2021)

² Heslo Etnolingwistyka. In: Słownik etnologiczny. Terminy ogólne. Ed. Z. Staszczak. Warszawa-Poznań 1987, s. 94-97. Dostupné z: <http://slovoasmysl.ff.cuni.cz/node/258>

ale také ve slovo tvorných pravidlech, v typické větné stavbě a ve způsobech výstavby textu.“

Sémantická analýza slovníku přirozeného světa umožňuje odhalit základní horizont poznání a hranice mentálního světa průměrného člověka. Do jádra tohoto slovníku patří nejfrekventovanější výrazy, které jsou jednak užívané v co nejširším množství různých textů a jednak se vztahují k elementárním oblastem života průměrného člověka. Jedná se o výrazy, bez nichž se neobejdeme v základních životních situacích. Takovýmto způsobem vymezený slovník běžné (přirozené) slovní zásoby obvykle čítá 1500–2000 slov spadajících do několika desítek sémantických skupin, mezi něž patří například části lidského těla, pohyb a manipulace s předměty, potrava a její přijímání apod. či abstraktnější skupiny typu emoce, morálka, víra, náboženství a obřady aj. (Vaňková a kol., 2005, s. 58)

Mezi vlastnosti jazykového obrazu světa dále patří heterogenost, dynamičnost, výběrovost, axiologičnost, integrálnost, kontextuálnost a transcendentnost.

Jazykový obraz světa je komplikovaný a vnitřně diferencovaný (např. teritoriálně, sociálně či stylově). Dynamičnost znamená, že se jazykový obraz světa v průběhu vývoje v souvislosti s proměnami společnosti a jejich hodnot mění, ačkoli jeho základ, zděděný po předcích, zůstává stále stejný, neměnný. Výběrový charakter jazykového obrazu světa má za následek to, že jazykový obraz světa akcentuje určité aspekty více než jiné. Axiologičnost znamená, že člověk určitou skutečnost vnímá a hodnotí subjektivně. Kritériem hodnocení je tedy vždy lidské stanovisko vycházející z lidských možností a zájmů. Za nejvyšší hodnoty jsou považováni člověk a lidské. V rámci „lidského“ se pak ještě konstituuje opozice „mé versus cizí, nevlastní“. U kontextuálnosti a integrálnosti je stěžejní, že za centrální se v jazykovém obrazu světa považuje praktický a pragmatický přístup ke světu. Od tohoto praktického a pragmatického přístupu ke světu se až sekundárně odvíjí teoretické nazírání. Poslední z atributů, transcendentnost, označuje schopnost jazyka překračovat své meze a současně i schopnost člověka překonávat své meze pomocí jazyka. Tyto meze jsou však ohraničeny našimi limity a možnostmi. I o tom, co nelze z hlediska tělesných a smyslových zkušeností prožít, je však možné

přemýšlet a mluvit díky naší schopnosti „žít metaforicky“.
(Vaňková a kol., 2005, s. 55)

Se základními tezemi kognitivismu a kulturně orientovaného zkoumání jazyka tvoří paralelu Patočkův filozofický koncept přirozeného světa, který se dá chápat jako korelát pojmu jazykový obraz světa. Podobně jako on se chápe jako primární a první, „naivní“, vlastní průměrnému mluvčímu daného jazyka. Taktéž jako on také vycházel především z praktických a prakticko-poznávacích životních potřeb člověka a byl formován kulturním prostředím, v němž vyrůstáme.
(Vaňková a kol., 2005, s. 26)

Porovnáváme-li různé jazykové obrazy světa, musíme brát v potaz jak rozdílnosti mezi nimi, které svědčí o různých sociálních a kulturních podmínkách a zkušenostech daného společenství, tak i to, co se dá označit jako univerzální (lidská tělesnost a prožitek prostoru, antropocentrismus apod.) Jazykové obrazy světa jsou si vzájemně podobné, nicméně vykazují i řadu rozdílů. Rozdílnosti se nachází spíše „na povrchu“ (strukturace skutečnosti, její popis a hodnocení), zatímco podobnost se týká hlubších struktur našeho ukotvení do světa (konceptuální schémata). (Vaňková a kol., 2005, s. 50)

4.2. Antropocentrismus

Jak už bylo zmíněno výše, jedním z podstatných znaků jazykového obrazu světa je antropocentrismus. Tento pohled na svět, který je svým pojetím blízký zkušenostnímu realismu, je známý již od antiky. V dnešní době je však vyzdvihován zejména lublinskou školou. Východiskem antropocentrismu je předpoklad, že člověk je měřítkem a filtrem všech věcí. Tedy z jeho pohledu a na základě jeho zkušenosti se konstituují opozita typu tichý – hlučný, velký – malý, jedlý – jedovatý apod. Tato opozita tedy fungují na pozadí antropocentrismu. O antropocentrismu jazyka svědčí mimo jiné i obrovská kvantita lexikálních jednotek, které se vztahují k člověku. Někteří lingvisté v této souvislosti hovoří o dvou hlavních okruzích slovní zásoby každého jazyka, a to „člověk“ a „svět“. (Vaňková a kol., 2005, s. 60)

Tato problematika se týká i kvalitativních adjektiv. O muchomůrce červené můžeme mluvit jako o malé, červené, jedovaté houbě. Z perspektivy mravenců však muchomůrka těmto charakteristikám neodpovídá, a to hned z několika důvodů. Prvním z nich je skutečnost, že je svými parametry k mravencům velká. Co se týče druhé zmíněné vlastnosti, vzhledem ke skutečnosti, že v jazycích není zohledněno, jak a případně zda různé organismy příslušející ke zvířecí říši vnímají různé barvy, se dá říci, že i tato charakteristika funguje na pozadí antropocentrismu. Kdybychom chtěli zjistit, zda ji mravenec vnímá stejně, bylo by potřeba provést výzkum percepce barev u mimolidských bytostí. Při výzkumu bychom ale museli vycházet z údajů (např. vlnových délek) získaných pomocí měřicích přístrojů, které jsou ovšem opět lidskými vynálezy. Poslední zmíněná vlastnost, jedovatost, rovněž vychází z lidské perspektivy. Konzumace muchomůrky je pro člověka životu nebezpečná, nicméně pro mravence a další živočichy může být zcela bezpečná. (Vaňková, 2007, s. 57)

Dokladem antropocentrismu je i skutečnost, že v základě mnoha lexikalizovaných metafor stojí názvy různých částí lidského těla. Hovoříme tak např. o *hrdlu láhve*, *noze stolu* či *hlávce zelí*. Hluboké zakotvení antropocentrismu v jazyce je patrné také v hodnocení, přičemž nejvyšší hodnotou je vždy člověk, lidskost a lidské vlastnosti. Z tohoto hodnocení vychází celá plejáda přenesených významů a frazémů, která staví do opozice člověka a zvíře. Ono „zvířecí“ je oproti lidskému vždy chápáno negativně (*chovat se jako zvíře/dobytek, nelidské/zvířecí zacházení X chovat se lidsky, důkaz lidskosti, cítit se jako člověk*). I mnohé pejorativní výrazy či vulgarismy vycházejí ze zvířecí říše (*kráva, vůl, husa* apod.). Jako pejorativní jsou vnímány i výrazy, které primárně označují části zvířecího těla nebo se primárně vztahují ke zvířecí říši (např. *tlama, žrát* či *pojít*), pokud se s jejich pomocí vyjádříme o lidské bytosti. Některá zvířecí deminutiva (jako např. *myšička, kočička, brouček* nebo *beruška*) jsou sice mazlivá, nicméně nezdobnělé názvy těchto zvířat v souvislosti s člověkem žádnými pozitivními konotacemi nedisponují (s výjimkou kočky). (Vaňková a kol., 2005, s. 62)

Výrazem antropocentrismu jazyka a také svědectvím o něm jsou i lakoffovsko-johnsonovská představová schémata, která se vztahují právě k tělesnosti a ukotvenosti v prostoru. Patří mezi ně například *nádoba, centrum a periferie, cesta, cyklus* nebo *celek a část*. (Vaňková a kol., 2005, s. 60)

V jazyce je antropocentrismus zakotven zcela zásadním způsobem. Běžný uživatel jazyka si však problematiku antropocentrismu povětšinou neuvědomuje, jelikož má daná slovní spojení a výrazy zcela zautomatizované a nijak nad nimi nepřemýšlí.

S antropocentrismem jazykového obrazu světa souvisí i antropomorfismus čili polidšťování neživých objektů (*myčka vypověděla poslušnost*), zvířat (*pes se rozzlobil*), částí těla (*zlobí ho srdíčko*) či nemocí (*skolil ho Covid-19*).

4.3. Míry a měřítka

Důkazem toho, že člověk je měřítkem a filtrem všech věcí, jsou i číslovky a míry. Když se americká lingvistka L. Janda zabývala statusem číslovek v různých jazycích, zjistila, že ve většině jazyků je pravidelná deklinace číslovek narušena třemi výjimkami. Těmito výjimkami byly jednička, dvojka a pětka. Důvodem, proč se zrovna tyto číslovky vymykaly, byla skutečnost, že mají v naší konceptualizaci světa výlučné postavení. Člověk má dvě oči, uši, nohy a ruce a pět prstů. Jednička je pak symbolem naší individuality a samostatné bytosti. (tamtéž)

O antropocentrismu jazyka svědčí též jednotky míry jako *loket*, *palec*, *stopa* či *krok*, které jsou důkazem toho, že jazykový obraz světa se primárně vztahuje k přirozenému světu. Uvedené „jednotky“ sice nesplňují vědecké kritérium úplné přesnosti, nicméně pro potřeby běžného života, v němž stačí přibližné určení, jsou naprosto dostačující. Jednotky podobného typu jsou vázány zejména na kontexty každodenního života a v lidových vrstvách se používají i v dnešní době. Například hloubku vody můžeme poměrem k lidskému tělu vyjádřit pomocí výrazů *po pás*, *po kotníky* či *po kolena*. Pro vyjádření malé míry se používají slova *nehet* nebo *vlas* či *chlup/chloupek*. Přibližnost můžeme vyjádřit pomocí výrazů *od oka* či *podle oka*. Jako další příklad těchto „jednotek“ mohou posloužit oblíbené hrníčkové recepty, které zastupují vážení pomocí kuchyňské váhy, a tím velmi usnadňují proces přípravy pokrmu. (Vaňková a kol., 2005, s. 64)

4.4. Poloha a prostor

Co se týče vztahů a orientace v prostoru, veškeré polohy, které jsou asociovány se vzpřímeným postojem těla, jsou vnímány pozitivně. Lidské tělo je totiž za standardních podmínek vztyčeno a člověk se pohybuje vzpřímeně. Tento stav je spjat se zdravím, pohodou, zdravím, mládím, radostí apod. Naopak ve stavu nemoci, při fyzické či psychické nepohodě či únavě se lidské tělo jeví jako skleslé a zvadlé. Od této zkušenosti z každodenního života se odvíjí významná sémantická opozice *nahoře* versus *dole*, která zásadním způsobem přispívá ke strukturaci našeho pojmového systému. (Vaňková a kol., 2005, s. 62–63)

Rovněž orientačním bodem prostorových vztahů je člověk a jeho tělesnost. K vyjádření prostorové blízkosti se v češtině (podobně jako například v polštině) využívají zejména názvy tří částí lidského těla – nosu, rukou a boků.

Nos jakožto dominantní, zřetelně vystupující část obličeje je díky svému čnění do prostoru vnímán jako část lidského těla ukazující dopředu, jako jakýsi indikátor směru. V češtině figuruje nejčastěji v takových situacích, kdy se v naší bezprostřední blízkosti stane něco nepříjemného. Pokud se někam nedostavíme včas a následkem toho nám těsně ujede dopravní prostředek nebo zavřou například obchod, do kterého jsme měli namířeno, říkáme, že nám „*to*“ *ujelo před nosem* anebo nám *zavřeli před nosem*. (Máchová, 2019, str. 36)

Spojení *mít něco po ruce* se v češtině i polštině užívá v situaci, kdy je nějakou věc možno vzhledem ke skutečnosti, že je v naší těsné blízkosti, kdykoli využít instrumentálně. Můžeme tedy vznést například dotaz „*Nemáš po ruce šroubovák?*“ apod.

Bok bývá v češtině v předložkovém pádu zpravidla spjat s osobou, nějakým člověkem, který kráčí vedle nás, a to v doslovném i přeneseném významu. Nejčastěji se jedná o partnera či přítele poskytujícího oporu a podporu (např. *po boku měla celý život svého manžela, krácel s krásnou dívkou (bok) po boku*).

Malou vzdálenost označují spojení s komponentem „*krok*“ (*je to jen pár kroků, ani na krok!*). Můžeme ji však vyjádřit např. i frazémem primárně pracujícím s omezenými možnostmi fyzické manipulace s předměty (*co by kamenem dohodil*).

Vyjádření směru *kam ho/ji oči vedly a nohy nesly* má také antropocentrický charakter. Kauzátorem jsou zde oči, které primárně slouží k vidění, a nohy, jejichž primární úlohou je chůze. Podobně je utvářen frazém *jít rovnou za nosem*. (Vaňková a kol., 2005, s. 63)

5. Americká kognitivní lingvistika

Koncepce amerických kognitivistů G. Lakoffa a M. Johnsona je zřejmě nejznámější v rámci všech směrů a odnoží kognitivní lingvistiky. Zdůrazňuje především biologickou podstatu člověka, která formuje způsob fungování lidské mysli, jež se odráží v jazyce. Jejich první a zároveň nejslavnější publikace *Metafory, kterými žijeme* (z anglického originálu *Metaphors We Live By*, 1980) pojímá metaforu zcela nově jako „základní prostředek utváření a fungování našeho konceptuálního systému“.

Pro další etapu jejich bádání, která je uzavřena Johnsonovou knihou *Tělo v mysli* (1987) a Lakoffovým pojednáním *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (1987) je stěžejní tělesněprostorový základ konceptualizačních procesů, schémata uplatňující se v těchto procesech a také kategorizace pomocí prototypu vycházející z teorie prototypu psycholožky Eleonory Roschové.

Zatímco polská kognitivní lingvistika teoreticky i metodologicky propracovává pojem jazykového obrazu světa, a propojuje se tak s etnolingvistikou, antropolingvistikou a kulturní lingvistikou, americká kognitivní lingvistika akcentuje a zkoumá spíše ono kognitivní v užším slova smyslu, a má tak blízko k psycholingvistice a neurolingvistice. Klade si za cíl ukázat, jak mysl a myšlení vyrůstá „z těla“, respektive z neuronových struktur, a jak se to vše specificky zrcadlí v jazyce. (Vaňková a kol., 2005, s. 71)

5.1. Kategorizace

Dle Lakoffa neexistuje pro naše myšlení, jednání, vnímání a řeč nic centrálnějšího než kategorizace. Kategorizujeme vždy, když nějakou skutečnost vnímáme jako druh něčeho, například strom.

Pokaždé, když vyprodukujeme nějakou výpověď nebo nějaké výpovědi porozumíme, používáme obrovské množství kategorií. Dá se říci, že schopnost kategorizace je naprosto nezbytná pro naše fungování v našem společenském a intelektuálním životě. Stejně tak při každé činnosti (psaní, vaření, praní, žehlení) využíváme kategorie patřící do konkrétní kategorie motorických činností.

„Většina kategorizace je automatická a podvědomá a my si ji uvědomíme pouze v problematických případech. Jak se pohybujeme světem, automaticky kategorizujeme lidi, zvířata a přirozené i umělé fyzické objekty. „(Lakoff, 1987, s. 20)

Podstatu kategorizace demonstruje Lakoff už zvláštním titulem své publikace *Women, fire and dangerous things* (česky *Ženy, oheň a nebezpečné věci*), který sugeruje, že „ženy, oheň a nebezpečné předměty“ mají něco společného a nějakým způsobem k sobě (na základě svých příbuzných vlastností) patří. V australském jazyce Dyrbalů ovšem opravdu existuje kategorie, která v sobě všechny takové exempláře zahrnuje. (tamtéž, 1987, s. 20)

Kategorizaci podléhají např. emoce, společenské vztahy, události, aktivity či rozličné abstraktní entity, jako např. vlády či nemoci. „Máme kategorie pro biologické druhy, fyzikální látky, artefakty, barvy, emoce, máme rodové kategorie, a dokonce kategorie vět, slov a významů. Máme kategorie pro všechno, co si jen můžeme představit. Změnit pojetí kategorie znamená změnit naše porozumění světu. Jde o naše porozumění všemu od biologických druhů po to, co je slovo. (Lakoff, 2006, s. 22)

Co se týče historie kategorizace, Aristoteles předložil teorii klasických, neproblematických kategorií, v jejímž rámci byly kategorie považovány za abstraktní nádoby a věci byly buď v nich, nebo mimo ně. Věci byly do stejné kategorie řazeny na základě společných vlastností, které byly považovány za vlastnosti definující tuto kategorii. Tato klasická teorie nebyla podložena žádnými empirickými studiemi, nýbrž byla považována za nezpochybnitelnou pravdu sloužící k definování dalších pravd, jakousi filozofickou pozicí, k níž se dospělo na základě apriorních spekulací. Během poslední doby však díky empirickým studiím z celé řady oborů došlo ke změně ve vnímání kategorizace. K této změně významně přispěla zejména americká psycholožka Eleanor Roschová a její výzkumy na poli kognitivní psychologie.

Výzkum, který Roschová provedla, si kladl za cíl ukázat asymetrie mezi členy jedné kategorie a asymetrické struktury uvnitř kategorií. Vzhledem ke skutečnosti, že klasická teorie nepředpokládala žádné asymetrie, musely být tyto jevy vysvětleny pomocí nějaké jiné teorie. (Lakoff, 2006, s. 51)

Zmíněná psycholožka potírá klasické pojetí kategorií:

a, „Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi sdílenými všemi členy, pak by neměly existovat členy kategorie, které jsou lepšími příklady téže kategorie než jakýkoli jiný člen.“

b, „Pokud jsou kategorie definovány pouze vlastnostmi typickými pro jejich členy, pak by kategorizace měly být nezávislé na zvláštnostech bytostí, které kategorizace provádějí, tj. neměly by být závislé na faktorech, jako jsou lidská neurofyziologie, pohyb lidského těla a specifické lidské schopnosti vnímat, vytvářet mentální obrazy, učit se a pamatovat si, uspořádat naučené a efektivně komunikovat.“

Z výše uvedených výsledků vlastní práce i prací jiných badatelů Roschová vyvodila, že kategorie vždy disponují jedním dominantním, nejlepším příkladem zastupujícím danou kategorii. Tento nositel takových vlastností, které jsou chápány jako typické, se označuje termínem „prototyp“. (Lakoff, 2006, s. 19-20)

Prototypy vycházejí z nepřesné generalizace a jsou svědectvím o postavení dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství. Prototyp je spjat s vlastním přirozeným přístupem ke světu nevylučujícím subjektivní aspekt, hodnocení a emocionalitu. (Vaňková a kol., 2005, s. 83)

Kategorie je tedy budována na základě schématu *centrum – periferie*. V samotném centru stojí onen ideální, reprezentativní exemplář disponující všemi vlastnostmi, které jsou chápány jako typické. Ostatní členy kategorie se nacházejí buďto blíže anebo dále od daného prototypu. Tučňák či pštros sice nelétají, nicméně i přesto je řadíme mezi ptáky. Oba dva se ovšem nachází na periferii kategorie. Jako prototyp ptáka však chápeme ptáčka menší velikosti disponujícího zobákem, křídly a peřím, např. kosa či vrabce. (Vaňková a kol., 2005, s. 76)

5.2. Vlastnosti kategorií

Lakoff ve své knize *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (Lakoff, 2006, s. 25) načrtává některé vlastnosti kategorií.

Rodinné podobnosti: Představa, že členy kategorie mohou být ve vzájemném vztahu příbuznosti, aniž by všechny členy měly společné vlastnosti, které definují tuto kategorii.

Centralita: Myšlenka, že některé členy kategorie mohou být „lepšími příklady“ této kategorie než jiné členy.

Polysémie jako kategorizace: Myšlenka, že příbuzné významy slov tvoří kategorie a jsou nositeli vzájemné rodinné podobnosti.

Pojmové vtěsnění: Myšlenka, že vlastnosti jistých kategorií jsou ovlivněny biologickými předpoklady člověka a jeho zkušeností z existence ve fyzickém a společenském prostředí. To se staví do protikladu k představě, že pojmy existují nezávisle na tělesné povaze myslících bytostí a jejich zkušenosti.

Referenční neboli „metonymické“ uvažování: Myšlenka, že část kategorie (tj. její člen nebo podkategorie) může zastoupit celou kategorii v určitých procesech uvažování.

5.3. Konceptualizace

V následujících kapitolách se budeme věnovat fenoménům metafory, metonymie a metaftonymie. Jejich existence předpokládá schopnost abstraktního myšlení, která je člověku umožněna díky schopnosti konceptualizace. Konceptualizace sestává ze schopnosti vytvářet symbolické struktury korelující s předpojmovými strukturami v naší každodenní zkušenosti. Dále se skládá ze schopnosti metaforické projekce z roviny fyzické do roviny abstraktní. Tyto projekce jsou však omezeny dalšími strukturálními korelacemi mezi fyzickými a abstraktními doménami. Konceptualizace je zcela zásadní pro schopnost vytvářet idealizované kognitivní modely (IKM). (Lakoff, 2006, s. 274)

Snaha pochopit lásku, hněv či morálku a další podobné jevy se vyznačuje užitím mnoha alternativních prostředků konceptualizace, přičemž se nejedná o nějaké inovativní konceptualizace, nýbrž o jakési konvenční alternativy, které jsou používané v naší kultuře. V americké kultuře je například láska konvenčně chápána např. prostřednictvím fyzikální síly (vyznačuje se totiž přitažlivostí, magnetismem,

elektrizací) či zdraví (milostný vztah mezi dvěma lidmi tak můžeme označit za zdravý, patologický, skomírající apod.) Velice zajímavá je i konceptualizace hněvu. I když se v této práci zabýváme primárně českým jazykem, budeme se zde opírat o Lakoffovy příklady, a to díky skutečnosti, že do značné míry odpovídají naší jazykové situaci. Je zde ovšem nutné dodat, že překlad „hněv“ není zcela přesný, jelikož je v některých kontextech vhodnější užít „rozčilení“ či „vztek“.

Analýza může být manifestována spojeními *they were having a heated argument* (měli žhavou hádku, ostře se hádali.), *she was shaking with anger* (třásla se vzteky) nebo *he was blind with rage* (byl vzteky slepý, zatmělo se mu před očima). Rozbor se tedy opírá o běžnou lidovou teorii o fyziologických příznacích hněvu, mezi něž patří např. zvýšená teplota, třes či problémy s přesným vnímáním. Všechny tyto fyziologické příznaky se s intenzitou hněvu umocňují, rostou. Navíc se také předpokládá, že vysoký tlak či zvýšená teplota způsobují červenání ve tváři a na krku, a tak pomocí této barvy můžeme metonymicky označovat hněv, např. ve spojení *he got red with anger* (vzteky zčervenal).

Tato fyziologicky pojatá konceptualizace emocí tvoří nejjobecnější základ metafory hněvu, kterou je metafora HNĚV JE ZVÝŠENÁ TEPLOTA. Metafora HNĚV JE ZVÝŠENÁ TEPLOTA vztažená na tekutiny se spojuje s metaforou TĚLO JE NÁDOBA PRO EMOCE. Toto spojení poté může vyústit v centrální metaforu systému *hněv je zvýšená teplota tekutiny v nádobě* (např. ve spojení *she was filled with anger – byla plná hněvu*). Chlad nebo klid tekutiny naopak značí absenci hněvu či rozčilení. (Lakoff, 2006, s. 367–374) Metafor hněvu existuje ještě celá řada, nicméně jelikož se nejedná o předmět zkoumání v naší diplomové práci, více se jim věnovat nebudeme.

Velice zajímavá je i konceptualizace barev. V tomto směru je nutné odlišit percepci a konceptualizaci. Zatímco percepce probíhá mezi sítnicí a mozkem a je věcí našeho neurobiologického základu, konceptualizace označuje procesy probíhající v naší mysli na úrovni pojmů. „Slova, jimiž (v tomto případě o barvách) mluvíme, k našemu prožívání (barev) a myšlení (o barvách) významně poukazují.

Následkem odlišné konceptualizace je skutečnost, že Rus „vidí“ a pojmenovává jako dvě různé základní barvy ty barvy, které Čech označí jako světlejší a tmavší modrou – Rus tak použije slova dvě, a to *sinij* a *goluboj*.

Vietnamec zase pomocí slova *xanh* označí českou modrou i zelenou barvu. Důvodem všech těchto rozdílů je rozdíl v české, ruské a vietnamské konceptualizaci barev, a tudíž i v českém, ruském a vietnamském jazykovém obrazu světa. (Vaňková a kol., 2005, s. 45)

5.4. Metafora

Jazykovou metaforou se rozumí pojmenování věci nebo jevu, které je utvořené na základě podobnosti s jinou věcí či jevem, např. dezert *větrník* svým tvarem připomíná dětskou hračku stejného jména. S metaforami se setkáváme na každém kroku, nejedná se tedy o pouhé doklady básnické invence autorů umělecké literatury.

Podle substituční teorie je metafora jedním z tropů, u něhož dochází k náhradě přímého pojmenování pojmenováním nepřímým. Děje se tak na základě podobnosti jejich významů. Podle teorie přenosu je však principem metafory to, že dochází ke vztažení pojmenování určité skutečnosti na podobnou skutečnost v jiné oblasti. Mezi oběma oblastmi se vztah podobnosti (např. na základě jejich tvaru či velikosti) posunem významu teprve vytváří. Dle tzv. interakční teorie do interakce vstupují v rámci jednoho aktivního kontextu dvě rozličné představy, v nichž se propojením a vzájemným ovlivňováním systémů s nimi asociovaných jevů etablojí nové významy. Obě dvě představy tedy disponují určitými soubory konotací, které spolu začnou fungovat ve vzájemné interakci.

Pod pojmem konotace rozumíme sekundární, na kontextu závislé a v něm aktivované významové komponenty založené na představách a pocitech, které lexém vyvolává v mysli mluvčího nebo posluchače. Konotace se mohou v závislosti na různých faktorech měnit. Výrazné odlišnosti mohou vykazovat též konotace kolektivní, čili takové, které spouští slovo ve skupině, a individuální, čili takové, které spouští slovo jen u jednoho jedince na základě jeho prožitků, zkušeností a představ. Tuto teorii lze považovat za předchůdkyni kognitivního pojetí metafory, které je pro naši práci stěžejní³.

³ Marek Nekula (2017): METAFORA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny, URL: <https://www.czechency.org/slovník/METAFORA>

Podle toho, do jaké míry je metafora v jazyce zakotvena, hovoříme buď o metaforách uzuálních či aktuálních. Uzuální metafory jsou obecně užívané a jsou již v jazyce zakotveny natolik, že si často ani neuvědomujeme, že se vlastně jedná o metaforická vyjádření, např. *zmije* (zlá žena), *špinavé peníze* (peníze nabyté nepoctivě) či *uzavřít manželství*. Aktuální metafory jsou naopak výsledkem intencí jazykové tvořivosti autora. Pod aktuální metafory spadají nejenom klasické básnické metafory, ale i metafory, které jsou projevem kreativity a neotřelosti vyjádření mluvčího či pisatele. Aktuální metafory nejsou výsadou umělecké literatury, neboť se s nimi setkáme všude, kde se kreativní mluvčí či pisatel snaží své myšlenky a slova formulovat neotřele a invenčně. Hojně se vyskytují například v reklamě či publicistice. V rámci uzuálních metafor se pak ještě rozlišují metafory lexikalizované, vzniklé ustálením metafor aktuálních (*žebříček popularity*) a pojmenovací (*velký třesk*). Zatímco lexikalizované metafory slouží k vyzdvižení specifického pohledu na realitu převážně již pojmenovanou, metafory lexikální mají primárně funkci pojmenovací. Užíváme je tehdy, když nastává potřeba pojmenovat nové pojmy či objekty. Některé původně aktuální metafory se velmi rychle staly součástí širší slovní zásoby (*stínová vláda*), jiné jsou limitovány komunikační situací (*je mimo mísu, je za vodou*) nebo jsou po nějakou dobu módní záležitostí a jejich frekvence postupem doby velmi slábnou. (Vaňková a kol., 2005, s. 94)

Ačkoli věda usiluje o přesnost a jednoznačnost vyjádření, některé vědní disciplíny nabízí celou řadu metaforických vyjádření. Např. ve fyzice se setkáme s metaforickými pojmy *síla*, *práce* či *odpor*. V matematice se zase vyskytují termíny jako *ramena úhlu* či *kořeny rovnice*. (Vaňková a kol., 2005, s. 93)

Jak už bylo nastíněno výše, metafora je povětšinou chápána jako prostředek básnické obraznosti a projev básnické invence autorů umělecké literatury. Kromě toho metafory vztahují pouze k jazyku a nikoli k myšlení a konání. Filozofka a publicistka Hannah Arendtová o metafoře napsala: „*Metafora, most přes propast mezi vnitřními a neviditelnými duchovními aktivitami a světem jevů, byla jistě největším darem řeči, jaký mohl být dán myšlení, a tudíž i filozofii.*“ (Vaňková, 2007, s. 68) Z podobné perspektivy k metafoře přistoupili i američtí kognitivní lingvisté Lakoff a Johnson, kteří přesunuli centrum pozornosti z uměleckých metafor na metafory uzuální. Začali se zajímat o původ a motivaci metafor a také o

to, proč je naše vyjadřování do tak vysoké míry metaforické. Ve své publikaci *Metafory, kterými žijeme* upozornili na to, že metafory nejsou pouhou záležitostí jazyka, ale že se metaforičností vyznačují především procesy lidského myšlení, a že je tedy jazyková realizace metafor až záležitostí sekundární. „Metafora realizovaná formou jazykového vyjádření je tak svědectvím metaforické konceptualizace daného jevu v naší mysli.“ Převážná část našeho pojmového systému, v jehož rámci myslíme a jednáme, má metaforický charakter, metafora se tak významným způsobem projevuje v našem každodenním životě. Jelikož velké množství pro nás podstatných pojmů jsou pojmy abstraktní, potřebujeme je uchopit prostřednictvím pojmů, jimž rozumíme lépe. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 18)

Mezi základní postuláty kognitivního pojetí metafory patří:

- a, „Metafora je především záležitostí pojmotvorných procesů, jazykové vyjádření je druhotné.“
- b, „Metaforičnost je nikoli okrajovým, ale podstatným rysem pojmového systému člověka.“
- c, „Kognitivní přístup k metaforám akcentuje jejich motivaci.“
- d, „Daleko významnější roli, než se předpokládalo, hraje v našem myšlení zkušenost lidského těla, zkušenost zprostředkovaná smysly.“

Dá se tedy říci, že nejenom, že pojmenováváme jeden jev prostřednictvím pojmenování jevu jiného, ale i vnímáme jeden jev za pomoci jiného jevu. Například prostřednictvím metafor *došli jsme k závěru* či *vycházíme z předpokladu* je uvažování konceptualizováno jako cesta mající svůj začátek, průběh a konec. (Vaňková a kol., 2005, s. 99)

V souvislosti s uzuálními metaforami hovoříme o tématu (to, o čem metafora vypovídá) a nosiči (prostřednictvím čeho o tom vypovídá). Např. v metafoře *strká nos tam, kam nemá* je tématem zvědavost a nosičem část těla vystupující dopředu, orgán čichu. Tyto termíny lze chápat jako analogické k častěji užívaným termínům zdrojová a cílová oblast. (tamtéž)

Američtí kognitivisté jsou autory teorie konceptuální, tj. pojmové metafory. Konceptuální metafory jsou jedním z hlavních fenoménů, který konstituuje běžné lidské vědění o světě, jak se o tom lze přesvědčit v každodenní řeči. Právě na

konceptuálních metaforách jsou založeny metafory básnické, metafory užívané v politice, žurnalistice, reklamě, filozofii či vědě. (Vaňková, 2007, s. 120) V rámci teorie konceptuální metafory se metaforické vyjádření chápe jako důsledek metaforické konceptualizace, jejíž základ může vycházet z některého z konceptuálních/představových schémat.

Konceptuální/představová schémata jsou univerzální mentální vzorce, které vycházejí z běžné zkušenosti člověka s orientací v prostoru. Johnsonova kniha *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason* ukazuje, že jistá kinestetická obrazová schémata jsou vtělesněná. Jedním ze základních konceptuálních schémat je nádoba, tedy uzavřený prostor mající vnitřek, hranice a vnějšek. Schéma NÁDOBA definuje nejzákladnější rozlišení mezi pojmy UVNITŘ a VENKU. Jako nádoba může být například pojímáno naše tělo (které zároveň chápeme jako věc v nádobě, např. v místnosti), mezi jehož nejzákladnější úkony patří polykání, vdechování, vydechování či vyměšování. Prostřednictvím schématu NÁDOBY však chápeme i mnoho dalších každodenních zkušeností. Toto schéma nalzáme například v základu vyjádření *být plný vzteku*.

Dalším reprezentativním příkladem je schéma VAZBA, které je v dalších variantách (vázání, poutání apod.) součástí mnoha vyjádření souvisejících převážně se společenskými a mezilidskými vztahy, např. *přerušit společenské styky, vytvářet svazky, upínat se k někomu/něčemu*. Základem pro toto schéma je taktéž naše tělesná zkušenost – naší první vazbou je pupeční šňůra. Během celého dětství se držíme rodičů a jiných věcí, a to za účelem udržet si svou nebo jejich pozici. (Lakoff, 2006, s. 268)

V našem prožívání je také silně ukotvené schéma ZDROJ – CESTA – CÍL. Je časté v metaforách, v nichž má určitou funkci čas (*čas běží jako splašený*) nebo lidský život (*vykročit na společnou cestu životem*). Schéma cesty vychází opět z naší zkušenosti s pohybem – vždy, když se pohybujeme, existuje nějaké místo, odkud vycházíme, místo, kde skončíme, směr, trasa apod.

Schéma CENTRUM – PERIFERIE také vychází z naší tělesné zkušenosti. Svá těla vnímáme jako něco, co má centra (trup a vnitřnosti) a periferie (prsty u rukou a nohou, vlasy a ochlupení). Centra jsou považována za důležitější než periferie, a to hned ve dvou aspektech- poranění centrálních částí jsou vážnější

(nenapravitelná, často smrtelná) než poranění periferních částí, centrum definuje identitu individua jiným způsobem, než jak je tomu u periferie – periferie se dokonce považuje za závislou na centru, ale ne naopak, tzn. špatný krevní oběh může neblahým způsobem ovlivnit zdraví a kvalitu vlasů, avšak ztráta vlasů neovlivní krevní oběh. (Lakoff, 2006, s. 268)

Schéma ČÁST – CELEK vychází ze skutečnosti, že jsme celými bytostmi s částmi, jimiž můžeme manipulovat. Svůj život prožíváme s vědomím vlastní celistvosti a svých částí. Jako celky s částmi se chápou například rodiny a různé jiné společenské instituce. V důsledku toho je sňatek považován za vytvoření rodiny jakožto celku, v němž jsou částmi manželé. (tamtéž)

Lakoff a Johnson dělí metafory na strukturní, orientační a ontologické. Podstatou strukturních metafor je tzv. mapování, při němž dochází k přenosu struktury ze zdrojové oblasti do oblasti cílové. Typické zdrojové oblasti jsou dány naší tělesně-prostorovou a smyslovou zkušeností (např. zkušeností s živly, jako jsou voda či oheň, zkušeností s projevy substancí apod.). Základem cílové oblasti jsou naopak sféry skutečnosti, s nimiž nemáme přímou tělesnou a smyslovou zkušenost, a tak je potřebujeme metaforicky (resp. též metonymicky) konceptualizovat (např. emoce, mezilidské vztahy, duchovno, náboženství). (Vaňková, 2007, s. 69) Např. ve spojení s metaforou ČAS JSOU PENÍZE můžeme hovořit o celém koherentním systému metaforických pojmů a jim odpovídajících výrazů, v jejichž rámci je čas pojímán jako peníze, omezený zdroj nebo cenné zboží (*plýtváš mým časem, budeme do toho muset investovat více času, nechal si v záloze dost času, svůj čas využila smysluplně*) (Lakoff, Johnson, 2002, s. 19–21)

Druhým typem jsou tzv. orientační metafory. Zdrojové oblasti jsou zde tvořeny nejčastěji některou z opozic daných tělesně-prostorovou orientací těla. Jedná se například o již zmiňované opozice nahoru – dolů, ale také centrální – periferní, vpředu – vzadu apod. Prostorově orientované metafory mají svůj základ v naší fyzické a kulturní zkušenosti. Opozice jsou sice co do své povahy fyzické, nicméně na nich založené ontologické metafory mohou být v různých kulturách různé – budoucnost je například v některých kulturách před námi, zatímco v jiných za námi.

Posledním typem metafor jsou tzv. ontologické metafory. Pro tyto metafory je klíčová naše zkušenost s konkréty, hmotnými objekty a látkami, jelikož jsou zde abstrakta konceptualizována jako konkréta. O abstraktních pojmech tak mluvíme, jako by se jednalo o konkréta – *křehká psychika, rozbití vztahu, smysl existence*. V naší kultuře je rozvinuta ontologická metafora INFLACE JE ENTITA, jíž odpovídají např. metafory typu: *inflace snižuje náš životní standard* nebo *koupě nemovitosti je nejlepší prostředek k boji s inflací* (Lakoff, Johnson, 2002, s. 40)

K ontologickým metaforám Lakoff a Johnson řadili také metafory založené na představovém schématu NÁDOBA. Jako nádobu lze konceptualizovat například různé druhy stavů. Můžeme tak říci např. *je v rozpacích, dostal se do stavu silného vzrušení* či *upadl do deprese*. (tamtéž, s. 44)

Za extenzi ontologické metafory Lakoff a Johnson označují personifikace. Podstatou personifikace je připisování lidských vlastností konkrétům nemajícím lidskou podstatu, např. nemocem či inflaci. Můžeme tak například říci, že *někoho inflace připravila o všechny jeho úspory, že někoho dostihla chřipka* apod. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 47)

5.5. Metonymie

Podobně jako metafora není metonymie pouhým rétorickým či básnickým prostředkem, jelikož metonymické pojmy jsou součástí našeho každodenního, obvyčejného způsobu myšlení a vyjadřování. Rozdíl ale spočívá v tom, že zatímco termínem metafora označujeme způsob pojmání jedné věci na základě druhé, metafora má primárně referenční funkci, tzn. umožňuje použití jedné entity k tomu, aby odkazovala na druhou.

Skutečnost, že jevy velice často pojmenováváme prostřednictvím jejich charakteristické nebo v dané situaci relevantní části, můžeme chápat jako analogickou k tomu, co v realitě vnímáme jako primární. Metonymie tak umožňuje zaměřit se na určité aspekty toho, k čemu se odkazuje, lépe než metafora. Např. u metonymie ČÁST ZA CELEK se nabízí mnoho částí, které mohou zastupovat celek. To, kterou část si vybereme, poté určuje, na který aspekt celku se primárně zaměříme. Řekneme-li například, že pro realizaci našeho projektu potřebujeme

mladé bystré mozky máme tím na mysli mladé, inteligentní lidi. Stěžejní tu není použití části mozku jakožto části lidského těla zastupující celého člověka, nýbrž samotný výběr speciální charakteristické vlastnosti člověka, inteligence, která je tradičně asociována a spojována s mozkiem. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 50)

Mezi reprezentativní příklady, které fungují v naší kultuře aktivně, řadíme nejenom výše zmíněnou metonymii ČÁST ZA CELEK (*usadila si svůj ctěný zadek na židli*), ale i mnohé další, např. TVÁŘ ZA ČLOVĚKA, kterou lze chápat jako speciální případ metonymie ČÁST ZA CELEK, (*poznala jsem spoustu nových tváří*), INSTITUCE ZA LIDI ZA NĚ ODPOVĚDNÉ (*senát má mizernou pověst*), MÍSTO ZA INSTITUCI (*Bílý dům objednal po Trumpově odchodu nebývale důkladné vyčištění*), VÝROBCE ZA VÝROBEK (*v knihovničce máme i Kunderu*), POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*potřebujeme v našem týmu alespoň jednu tvrdou hokejku*) či MÍSTO ZA UDÁLOST (*nezapomeňme na Nagasaki*) (Lakoff, Johnson, 2002, s. 51–52)

Jako zvláštní případ metonymie se označuje synekdocha, jež se vyznačuje náhradou sémanticky širšího výrazu výrazem sémanticky užším a naopak. Synekdochou je např. spojení „*město šlo spát*“⁴.

5.6. Metaftonymie

Metafora a metonymie však nejsou naprosto izolované kognitivní procesy, které se nedají vzájemně kombinovat, a tak například některá metaforická vyjádření vychází z metonymií a naopak. Lingvista Louis Goossens hovoří v této souvislosti o takzvaných metaftonymiích a rozlišuje čtyři typy: metaforu z metonymie, metonymii uvnitř metafor, demetonymizaci uvnitř metafor a metaforu uvnitř metonymie. (Goossens, 1990, s. 323–340). Metaftonymií, a to konkrétně v kontextu zdrojové oblasti dechu a dýchání, se podrobněji věnoval Patrik Bulak⁵. Jako příklad uvádí např. metonymické *už nestačí s dechem*, které lze použít např. v situaci, při

⁴ Milan Jelínek, Jarmil Vepřek (2017): SYNEKDOCHA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/SYNEKDOCHA>

⁵ *Didaktické studie: Kognitivní vědy v teorii a praxi jazykového vyučování* [online]. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2014 [cit. 2022-03-28]. ISSN 1804-1221. Dostupné z: <https://pages.pedf.cuni.cz/didakticke-studie>

níž běžec během závodu nezvládne nasazené tempo a začne být velmi vyčerpaný. O metonymické vyjádření se jedná z toho důvodu, že můžeme na vlastní oči vidět, že dotyčný běžec lapá po dechu, což je jakousi předzvěstí počínajícího celkého fyzického vyčerpání. Prostřednictvím tohoto jednoho symptomu označujeme celý výsek reality. Pokud se však toto vyjádření použije v souvislosti s člověkem, který dlouhodobě psychicky nezvládá nasazené pracovní tempo v zaměstnání a začne být vyčerpaný, jedná se o metaforický přenos původní metonymie čili o jeden z výše zmíněných typů metaftonymie.

5.7. Kontrastivní frazeologie

Termín „frazologická jednotka“ či „frazém“ označuje formálně i obsahově ustálené, závazné obrazné spojení slov znakové povahy, disponující složkou sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupuje jako frazém). Vedle výše zmíněných vlastností je pro ně charakteristická také emocionalita, expresivnost a posun lexikálního významu, jímž je míněna skutečnost, že celkový význam nebývá totožný s významem jednotlivých komponentů, ale je novou zakódovanou kvalitou. (Mrhačová, 2003, s. 9)

Ve frazeologii se odráží nejenom zemitost, nápaditost a kolorit daného národa, ale také generacemi nastřádaná a předávaná zobecnělá zkušenost. Nejrůznější rčení, pořekadla a přísloví vypovídají mnohé o duševním životě určitého etnika, o jeho morálních zásadách, emocích, zvyklostech, názorech na svět apod. I proto patří právě frazeologie k nejzajímavějším oblastem lingvistiky. (tamtéž)

Co se nejčastějších motivačních zdrojů české frazeologie týče, jedná se zejména o tyto dva tematické celky – názvy částí lidského těla a názvy zvířat (zooapelativa). „Zvláště na bázi zooapelativ vyrostl bohatý a členitý frazeologický materiál – od originálního, velmi rozsáhlého souboru lexikalizovaných přirovnání, který u jiného tematického celku frazeologie nemá obdoby, přes rčení nejrůznější povahy, obsáhlé oddíly záporných i kladných lexikalizovaných charakteristik až k parémiím. (Mrhačová, 2003, s. 10)

Kontrastivní neboli srovnávací frazeologie se zabývá shodami a rozdíly určitých frazeologických jednotek a stupněm jejich ekvivalence. Je možné rozlišit čtyři typy ekvivalence - úplnou, částečnou, nulovou a čistě sémantickou ⁶.

5.8. Úplná ekvivalence

Jedná se o frazémy vykazující identické vlastnosti v oblasti lexikálně-sémantické i morfosyntaktické. Komponenty výchozího jazyka se zde zcela shodují s komponenty cílového jazyka, přičemž rozdíly v postavení slov nehrají žádnou roli. Patří sem například frazémy *nemaluj čerta na zed' – mal den Teufel nicht an die Wand* či *lámat něco přes koleno – etwas über Knie brechen*. Řadí se sem i frazémy s různými odlišnostmi a zvláštnostmi např. v oblasti morfologické či morfosyntaktické (např. s odchylkou v gramatické kategorii čísla) jako *bereš mi slova z úst – du nimmst mir da Wort aus dem Mund*, frazémy s rozdílným pořádkem slov (*jako kočka a pes – wie Hund und Katze*) či frazémy s odlišnými prepozicemi (*vodit někoho za nos – jemandem an der Nase herumführen* (Bergerová, 2015, s. 42).

5.9. Částečná ekvivalence

U těchto frazémů se objevují značné odchylky jak v oblasti lexikálně-sémantické, tak v oblasti morfosyntaktické. Při osvojování nějakého cizího jazyka činí většinou právě tento typ frazémů největší potíže. Nejfrekventovanějším rozdílem je zde záměna komponentů, přičemž se většinou jedná o části těla či zvířata, jako je tomu například ve spojeních *vzít nohy na ramena – die Beine in die Hand nehmen* či *kupovat zajíce v pytli – die Katze im Sack kaufen* (Bergerová, 2015, s. 42).

5.10. Nulová ekvivalence

Pro tyto frazémy nelze v cílovém jazyce nalézt adekvátní ekvivalenty, a proto se musíme uchýlit k opisu významu. Tyto frazémy mohou obsahovat i nejrůznější

⁶ BERGEROVÁ, Hana. Einführung in die deutsche Phraseologie: Ein Reader-, Aufgaben- und Übungsbuch. Ústí nad Labem: Univerzita Jána Evangelisty Purkyně. 2005. s. 42

nacionální zvláštnosti (např. geografická jména – *ostuda jako Brno*), což překlad ještě mnohem více zkomplikuje (Bergerová, 2015, s. 42).

5.11. Čistě sémantická ekvivalence

Frazémy, jež lze označit jako čistě sémanticky ekvivalentní, se neshodují ani v charakteru obrazu či představy ani ve stavbě prvků, nicméně jejich sémantický význam je v podstatě identický. Patří sem například spojení *věšet někomu bulíky na nos – jemandem den Bären aufbinden* (Bergerová, 2015).

5.12. Falešní přátelé

Zajímavým fenoménem jsou i tzv. falešní přátelé. Jde o frazémy, které se zdají být v obou jazycích zcela identické, nicméně jejich význam je odlišný. Např. spojení *auf einen grünen Zweig kommen* by mohlo připomínat české *být na větvi*, ačkoli znamená *mít úspěch* (Bergerová, 2015).

Kognitivně-lingvistická analýza

6. Metodika analýzy

Stejně jako bakalářská práce se i diplomová práce pokouší postihnout některé komponenty lidského těla a jejich projevy v somatických frazémech. Na rozdíl od bakalářské práce se ale v této práci zaměřujeme i na komparaci somatické frazeologie dvou jazyků - češtiny a němčiny. Na základě kontrastivní analýzy a kognitivnělingvistického přístupu zde tak popisujeme shody a rozdíly v uplatňování vybraných somatismů ve frazeologii.

Po etymologické charakteristice výrazu, vycházející z českých etymologických slovníků, budou u každého z orgánů stručně popsány funkce, vzhled a vlastnosti, neboť i tyto informace mohou být při jazykové analýze frazémů relevantní. Následně budou vytyčeny sémantické oblasti, v nichž tyto frazémy figurují, a představeny jednotlivé frazémy a jejich významy (případně i frazémy, jež jsou vzhledem k námi analyzovaným frazémům synonymní). Dále bude u některých frazémů definován typ významového přenosu, k němuž došlo, a následně budou uvedena představová schémata podílející se na konceptualizaci daného orgánu v našem jazykovém obrazu světa. Na závěr budou výrazy porovnány se svými ekvivalenty v německém jazyce. Somatismy budou řazeny podle frekvence jejich výskytu jako komponentů frazeologických jednotek.

Informace o somatismech jsou doplněny i o principy a poznatky psychosomatiky, která nechápe duševno a tělesno jako dvě na sobě nezávislé oblasti, ale jako vzájemně propojené systémy či spojené nádoby. Podstatou psychosomatiky je holistický pohled na zdraví člověka, jelikož hledá klíč k pochopení nemocí v životním příběhu pacienta. Jedná se o velice starý obor, jelikož celá řada frazémů poukazuje právě na onu psychosomatickou jednotu a naši zkušenost. (Poněšický, 2002, s. 14)

Co se týče jazykového materiálu, jako zdroj k jeho sběru nám posloužil tematický frazeologický slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2002), *Slovník české frazeologie a idiomatiky* – 1. až 3. díl (Čermák, 2009), *Lidová rčení* (Zaorálek, 2000) a stará sbírka *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (Čelakovský, 2000), která bývá kognitivními lingvisty

běžně využívána jako zdroj frazeologických dat⁷. Co se týče česko-německých frazeologických slovníků, vycházeli jsme z publikací *Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen und festgeprägten Wendungen* (Heřman a kol., 2010) a *Česko-německý frazeologický a idiomatický slovník* (Fin Publishing, 1999). Využili jsme i *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1971), *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2015) a elektronickou verzi *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ).

⁷ Jsem si vědoma koncepce sbírky, která je v dnešní době více než velmi sporná, přesto jde o významný publikační počín na poli tehdy nekonstituované frazeologie (srov. Flajšhans, 2013, s. 3 - 20).

7. Oko

7.1. Etymologie slova

oko, očko, očičko, oční, očnice, očitý, okatý, okáč. Praslovanské *oko* (genitiv *očese*) je příbuzné s litevským *Akis*, lotyšským *Acs*, gótským *augo*, německým *Auge*, anglickým *eye*, latinským *Oculus* (zdrobnělina), albánským *sy*, řeckým *ops*, arménským *akn*, staroindickým *ákši*. (Rejzek, 2001, s.425)

Všeslovanské. Starý duál byl *oči*, kdežto plurál *oka* jsou díry v síti apod. Mezi odvozeniny patří např.: *obočí, okáč*, slovenské *okáň*, jehož význam je jakási obluda, *okaňa* žena s velkýma očima. Oko (myslí se na jeho příslušnou velikost) mají ve jméně některé rostliny: *rybí oko pomněnka, volské oko blatouch. Kuří oko* znamenající otlak na noze, je kalk z německého *Hühnerauge*. (Machek, 1997, s.411)

7.2. Charakteristika

Podle *Slovníku spisovného jazyka českého* je oko „1. zrakový orgán“, 2. „klička, smyčka, kroužek z různého materiálu, např. drátěná oka plotu, oka na rybářské síti“, 3. „věc, předmět nebo jeho část připomínající nějak (zpravidla kulatým tvarem) *oko*, např. mastné oko na polévce“, 4. „jednotka v kartách, v loterii apod., např. prohrát oko“, 5. „druh karetní hry“ (SSJČ)

My se budeme věnovat analýze frazémů, jejichž bázovým slovem je oko v prvním uvedeném, anatomickém významu. Co se hlediska psychosomatiky týče, oči reprezentují schopnost vidět. Jestliže máme problémy s očima, většinou to znamená, že něco nechceme vidět, a to buď sami ve svém nitru, a nebo ve svém životě: v minulosti, přítomnosti či budoucnosti. (Hay, 1999, s.143)

Frazémy, v nichž se vyskytuje somatismus oko, lze rozdělit do následujících okruhů:

- a, Emoce
- b, Oko jakožto orgán smyslového vnímání
- c, Oko v kontextu povahy člověka
- d, Fyzický stav

- e, Oko v kontextu komunikace
- f, Vzhled očí
- g, Ostatní

7.2.1. Emoce

Oko se nejhojněji vyskytuje ve frazémeh vyjadřujících emoční stavy, a to pozitivní i negativní. Frekventovaně užívané je například biblické *být někomu trnem v oku / solí v očích* vyjadřující nenávisť, nelibost vůči někomu či něčemu. V této situaci se dá použít např. i *probodávat někoho očima/pohledem*. Pokud jsme se dříve s někým přátelili, ale pak se nám z nějakého důvodu zprotivil do takové míry, že už ho nemůžeme ani vidět, tzv. *nám vypadl z voka*.

Negativní emoci verbalizuje i spojení *bát se / netroufat si někomu přijít na oči*. Příčinou strachu bývá v tomto případě zejména nějaké provinění. Podobné je *strach má/mívá velké oči* reflektující skutečnost, že ve strachu člověk ztrácí schopnost zdravého úsudku a vše se mu zdá mnohem horší, než ve skutečnosti je, či *mít oči jako pulec*. Tato emoce je tedy v tomto frazému personifikována.

Zlobu, nesouhlas či hrozbu vyjadřuje *blýskat/zablýskat očima* či *hodit/mrsknout po někom očima*. Zlobu vyjadřuje i spojení *kouká/hledí mu to z očí*, které se však může použít i za situace, kdy je z očí a celkového výrazu člověka patrná blížící se smrt, či *oči se mu podlily krví*.

Hluboký smutek a žal tematizuje frazém *div si oči nevyplakal*. Vztek a z něj pramenící agrese je patrná ze spojení *div mu oči nevyškrábal/nevydrápal*. Další negativní emoci, a sice vztek a rozzlobenost a jejich důsledek, verbalizuje *jít/klidit se někomu z očí* vztahující se k situaci, kdy někdo udělá nějakou chybu, a je proto někým rozzlobeným vyzván k odchodu, a nebo dokonce vyhnán.

Ostych, stud či zármutek bývá příčinou toho, že někdo nachýlí hlavu dolů a dívá se do země, tzv. *klopí oči/zrak (k zemi)*. To vychází ze sémantické opozice nahoře – dole, v rámci níž je poloha dole vnímána jako negativní. V podstatě synonymní je *nevědět, kam s očima /uhýbat, uhnout očima*. Tento frazém může být užít v doslovném i přeneseném významu.

O někom, kdo v životě z různých příčin špatně dopadl a/nebo utrpěl nějaké trauma či ztrátu, lze říci, že *má oči jen pro pláč / zbyly mu jen oči pro pláč*. Zaslepenost (např. z důvodu zamilovanosti, nenávisti či touze po mamonu) vyjadřuje frazém *mít zaslepené oči*. Pokud se někdo někomu tzv. *nemůže podívat do očí*, nemá čisté svědomí, protože se v minulosti např. na daném člověku dopustil něčeho špatného, nemorálního. Pokud má ale naopak někdo vůči někomu svědomí čisté, *do očí se mu podívat může*. Odsouzení a krajní pohoršení je důvodem toho, že někdo tzv. *obrací oči v sloup*.

Příčinou toho, že někomu tzv. *jdou oči šejdrem*, je nějaké nemilé překvapení. Nemilé překvapení bývá také příčinou toho, že *někdo stojí / něco pozoruje či sleduje s vyvalenýma očima* nebo toho, že se někomu *zatmělo před očima / nevěřil svým vlastním očím*.

Pozitivní emoce, blaženost a spokojenost tematizuje *mhouřit oči jako kocour/kočka*. Příčinou však v tomto případě může být i únava, ospalost a sluneční paprsky. *Dívat se na něco/někoho očima někoho jiného* se vztahuje k situaci, kdy je někdo empatický, dokáže se vžít do pocitů jiného člověka. Pozitivní vztah k někomu bývá příčinou toho, že *někdo dělá, co někomu na očích vidí*, pokouší se mu splnit každé přání. Fyzická přitažlivost, a nebo dokonce zamilovanost vede k tomu, že *někdo na někoho dělá zamilované oči / hází po někom o(č)kem, někoho hladí/laská očima* nebo *má oči jen pro někoho / může na někom oči nechat*. Pokud si s někým tzv. *padneme do oka*, znamená to, že jsme se sobě navzájem na první pohled zalíbili. *Viset na někom očima / vpíjet se do někoho očima* se pak vztahuje k situaci, za níž se na někoho díváme velice dychtivě v očekávání toho, co dotyčný řekne, tzn. hltáme každé jeho slovo. Pozitivní vztah k někomu dáváme najevo například i tím, že *se mu/jí zahledíme hluboko do očí*.

Jakousi absenci emocí verbalizuje *(ani) okem nemrknout /bez mrknutí oka /nehnout brvou*. Používá se, pokud někdo z rozličných důvodů nedává najevo žádný cit a emoční pohnutí. Absence jakýchkoli emocí je patrná i ze spojení *dívat/podívat se na něco střízlivýma očima* vztahující se k situaci, kdy něco posuzujeme zcela racionálně, aniž by do našich soudů vstupovaly jakékoli emoce.

K absenci emocí se vztahuje také obligátní *co oči nevidí, srdce nebolí/neželi* reflektující skutečnost, že o čem člověk neví, to jej nevzrušuje, nechává klidným.

7.2.2. Smyslové vnímání

Poměrně velké zastoupení má v české frazeologii oko vztahující se ke kontextu smyslového vnímání, což není vzhledem ke skutečnosti, že je ve svém primárním významu chápáno především jako orgán zraku, nikterak překvapující.

Ani okem / koutkem oka něco/ někoho nezahlednout znamená něco/někoho nespátřit zcela vůbec. *Bloudit očima po něčem* se vztahuje k situaci, kdy těkáme pohledem sem a tam, například v důsledku procitnutí z mdlobného stavu po nějaké nehodě. Pokud o někom řekneme, že je *(moc) na očích*, míníme tím, že dotyčný je příliš viditelný, a to v doslovném i přeneseném významu. Může se jednat například o veřejného činitele, který si kvůli svému společenskému postavení nemůže dovolit sebemenší mravní poklesek, jelikož by se s největší pravděpodobností dočkal tvrdých sankcí. Přílišnou nápadnost verbalizuje i spojení *bít do očí*, jelikož se tímto způsobem označuje něco, co je příliš nápadné.

Pomocí spojení *být pouhým okem viditelný* označujeme něco, co je dobře rozpoznatelné i na velkou vzdálenost. Mrhačová zde uvádí příklad: „*Za pěkného počasí je rozhledna na Lysé hoře od nás z Havířova viditelná pouhým okem.*“ Je zde tedy poukazováno na limity tohoto zrakového orgánu, které ovšem není v tomto případě potřeba kompenzovat žádným přístrojem. K omezeným limitům zraku referuje i *kam (až/jen) oko dohlédne*.

Pokud na někoho zvědavě a mnohdy až nevhodně civíme, lze tuto skutečnost označit slovy *div mu oči nevypadly / oči mu mohly vypadnout*. Podobné je *div si oči nevykoukal / málem si oči vykoukal*, které se však vztahuje spíše k situaci, za níž se dotyčný velice usilovně, nicméně marně rozhlíží kolem sebe.

Hledat někoho očima označuje stav, kdy těkáme očima po okolí ve snaze setkat se s něčím pohledem. Pokud někoho očima najdeme, můžeme po něm *jezdit/klouzat očima*, tzn. těkavě a zkoumavě si jej ze všech stran prohlížet. *Přejet po něčem/někom očima* pak akcentuje především zběžnost, například *Přejet' ten dopis očima, jestli jsem tam v tom spěchu neudělala nějakou chybu*. Letmost pohledu tematizuje i *zavádít o někoho očima/pohledem*.

Otázku *Kam jsi dal oči?* lze vznést v případě, že nám připadá, že například náš kamarád neučinil dobrou volbu, co se výběru partnerky týče. *Mít klapky/šupiny na*

očí označuje stav, kdy někdo něco většinou úmyslně nevidí, ačkoli je to velice patrné a svým způsobem nepřehlédnutelné. *Klapky* mohou z *očí* však také *spadnout*, a to v momentě, kdy konečně poznáme pravý stav věcí, prozřeme.

Schopnost vidět a daný vjem si například z důvodu traumatu uchovat v živé paměti verbalizuje frazém *mít pořád (něco) před očima*. Podobné je *před očima se někomu něco objevilo/vybavilo/vyvstalo*, které se může taktéž vztahovat k oblasti vzpomínek (v tomto případě však i hezkých) či ke skutečnosti.

Na vlastní oči něco vidět / na vlastní oči se o něčem přesvědčit označuje situaci, kdy něco zjistíme vlastní zkušeností, na základě osobního prožitku. *Něco se odehrálo* bezprostředně *před našima očima* se používá za situace, kdy jsme svědky nějaké šokující události. Zpozorovat něco, co upoutá naši pozornost, verbalizuje frazém *oko/oči někomu padlo/padly na něco*. Pokud někomu slíbíme, že např. jeho potomka *nespustíme z očí*, zavazujeme se k tomu, že jej budeme nepřetržitě hlídat. Chceme tím zdůraznit, že opravdu nehrozí, že by se dítěti mohlo něco kvůli naší nepozornosti stát.

Nespouštět z někoho oči však můžeme také z toho důvodu, že se nám například líbí, něčím nás zaujal. *Podívat se pravdě do očí* referuje ke stavu, kdy přijmeme i nepříjemnou skutečnost, smíříme se s ní. Pravda je zde personifikována, přičemž zajímavé je, že oči jsou vnímány jako místo, které pomáhá onu pravdu odhalit. K vyjádření pochybnosti, že někdo danou věc někdy uvidí, se používá *zlaté/zlatý oči (které to uvidí)*. Frekventovaná je v tomto kontextu i varinta s protetickým *v*.

Ke ztracení se z dosahu vidění referuje *zmizet/ztratit se někomu před očima / z očí*, které se používá v doslovném i přeneseném významu.

7.2.3. Povaha člověka

Lexém *oko* se objevuje i v ustálených slovních spojeních vztahujících se k povaze člověka. Z Bible kralické pochází spojení *mít oči jako bazilišek*. „Slovem bazilišek, což je neškodná tropická ještěrka, překládali Kraličtí ve shodě s latinskou verzí názvy různých jedovatých hadů. Tímto nedopatřením se neškodná tropická ještěrka stala symbolem zášti, zloby, zlého člověka vůbec.“ (Mrhačová, 2004, s.102)

Falešného člověka, který při přímém kontaktu někomu lichotí, ale v nepřítomnosti ho pomlouvá, lze opsat slovy *do očí med, za zády jed*. Med v tomto kontextu disponuje veskrze pozitivními konotacemi, důvodem je patrně jeho sladkost, pozitivní vliv na zdraví a především nazlátlá barva. Z Matoušova evangelia pochází *mrvu z cizího oka vyvrhujješ, a v svém břevna nevidíš*. Označuje to člověka, který je kritický k nedostatkům jiných a slepý k vlastním chybám. Ke sklonu k přehánění a příliš bujně představivosti se vztahuje frazém *mít velké oči*.

Bystrost a slídivost se ukrývá za přirovnáním *mít oči jako jestřáb*. Toto spojení se však běžně modifikuje a na místo komponentu označujícího tohoto dravce je možno dosadit např. rysa či ostříže apod. Druhovým jménem rysa je ostrovid, navíc má podobně jako ostatní kočkovité šelmy velmi dobře vyvinutý zrak, a to je nepochybně důvodem, proč figuruje v tomto přirovnání. Pojmenování ze zvířecí říše čerpá i dnes již nepoužívané *mít kočičí oči* znamenající „být bystrozraký“.

Další pozitivní a velmi praktická vlastnost či schopnost člověka se vyjadřuje pomocí spojení *mít dobré oko / míru v oku*. Jedná se o schopnost umět správně odhadnout nějakou míru nebo vzdálenost. *Lahodit oku* znamená vzbuzovat libý pocit, být pěkný a milý na pohled. Atraktivitu a přitažlivost akcentuje i *krásná, až oči přecházely*. Další vlastnost, která však může být pouze dočasná, verbalizuje *mít oči (a uši) otevřené / mít oči jako na štopkách* označující stav velké ostražitosti a vnímavosti, bedlivého sledování všeho kolem sebe. Dnes již nepoužívané *mít krásné oko* vyzdvihovalo něčí dobrý vkus.

7.2.4. Fyzický stav

K fyzickému stavu člověka se vztahují frazémy *mít oči jako výr, mít mžitky před očima a nemoct udržet oči*. První z výše uvedených spojení se vztahuje k situaci, kdy je člověk dobře odpočínutý, čilý. Poslední z výše uvedených spojení je významově zcela protikladné, jelikož neschopnost udržet oči je v tomto případě způsobena velkou únavou a vyčerpáním. Dříve se v kontextu nevyspalosti a značné únavy používalo např. *mít včerejší oči* či *mít pokrčené oči*. Poslední spojení, *mít mžitky před očima*, označuje stav závratě a velké nevolnosti. *Mít malinká očička* také znamená, že je někdo velmi unavený a mhouří ospalostí oči. Užití deminutiva *očička* ještě umocňuje celkové vyznění frazému.

7.2.5. Komunikace

Poměrně slabé zastoupení má v české frazeologii komponent oko vztahující se ke kontextu komunikace. *Do očí někomu lhát / něco tvrdit/zapírat* apod. znamená drze, nepokrytě a velice sebejistě někomu tvrdit nepravdu. V kontextu zastírání pravého stavu věci se užívá také *sypat někomu písek do očí*.

Protikladem je *říct někomu něco/pravdu (přímo) do očí* zdůrazňující přímost, otevřenost a absenci jakékoli přetvářky. Hojně používané *mezi čtyřma očima si s někým promluvit / někomu něco říct* akcentuje především diskrétnost a důvěrnost sdělených informací a celého procesu sdělování těchto informací.

Vulgární *vyser si oko* lze chápat jako hrubé, urážlivé odbytí někoho.

7.2.6. Vzhled očí

Několik frazémů se vztahuje i k vizuálním vlastnostem očí. Jedním z nich je například mít oči jako *gazela/laň*, kterým označujeme velké, velmi výrazné a krásné oči. Oči však můžeme přirovnat i jinému zástupci zvířecí říše, a sice ke králíkovi – spojením *mít oči jako králik* označíme člověka, který má vlivem zakouřeného prostředí nebo pláče zarudlé oči, respektive krvavé bělmo očí.

7.2.7. Ostatní

Pomocí spojení *je jako by někomu z oka vypadl* označujeme velkou míru podobnosti těchto dvou lidí. Oko se uplatňuje také ve frazému *je to / hodí se to jako pěst na oko*. Používá se v situaci, kdy chceme o něčem říct, že se to k sobě vůbec nehodí. *Ani oka nezamhouřit* znamená vůbec se nevyspat, a to důsledkem nějaké příčiny, například nadměrného hluku od sousedů. *Dívat se na něco / vidět něco jinýma/novýma očima* znamená prozívat, vnímat něco jinak, než tomu bylo doposud. *I nos mezi očima prohrát* znamená prohrát zcela vše (např. v nějaké karetní hře).

Ze sémantické opozice nahoře – dole, v rámci níž je poloha dole vnímána jako negativní, vychází spojení *klesl v mých očích*. Pohyb očí, jehož cílem je postrašit, vyjádřit přísnost verbalizuje *koulet/zakoulet očima*. Přibližnost akcentuje spojení *od*

oka něco nakreslit/narýsovat. Za frazémem *pro něčí krásné oči něco udělat* se skrývá ironické vyjádření pochybností o tom, že někdo něco pro někoho udělá jen tak, z prosté lásky k bližnímu. *Před očima všech něco udělat* pak znamená zcela otevřeně, neskryvaně a veřejně. *Přimhouřit/zamhouřit/přivřít nad něčím oko/oči* se používá v situaci, kdy někomu něco promineme, jsme velmi shovívaví.

Jako indikátor směru fungují oči ve spojení *půjdu, kam mě oči povedou*. Absence nutnosti tohoto indikátoru směru se vyskytuje ve spojení *se zavázanýma očima někam trefit / něco najít* reflektující skutečnost, že se někdo v daném prostoru velmi dobře vyzná, a je tak schopen se v něm orientovat i poslepu. *Sejít z očí* znamená být někým zapomenut. *Svlékat někoho očima* znamená dívat se na někoho chlípně, se sexuálním očekáváním.

Bližící se smrt tematizuje *smrt někomu hledí z očí*. Eufemistické (*navždy*) *zavřít oči* pak znamená zemřít. Pokud ale použijeme nedokonavý vid tohoto slovesa, tzn. *zavírat (před něčím) oči/oko*, znamená to pouze, že úmyslně něco přehlízíme, jelikož se tím nechceme zabývat.

Pokud chceme říci, že jsme někoho napálili, lze říci, že jsme mu *vytřeli oči/zrak*.

Metonymické *čtyři oči víc vidí než dvě* znamená, že víc lidí získá více informací než jeden člověk. Žertovné *mít čtyři oči* označuje člověka, který nosí brýle.

Milující oko je shovívavým soudcem akcentuje skutečnost, že u toho, koho milujeme, často přehlízíme jeho nedostatky, anebo je posuzujeme mírněji.

Nežeň se očima, ale ušima nabádá k tomu, abychom při výběru životního partnera nevěnovali pozornost tomu, jak vypadá, ale tomu, jakou má pověst, co o něm lidé soudí.

Oči by jedly, ale břicho už nemůže znamená, že když člověk vidí dobré jídlo, dostane na ně chuť, i když je sytý.

Být něčí pravé oko znamenalo být něčí oporou, pomocníkem. Dnes je však somatismus oko při zachování významu ve frazému nahrazen somatismem ruka.

Biblické *oko za oko, zub za zub* pocházející z Matoušova evangelia akcentuje požadavek spravedlnosti, jinými slovy „trest má být úměrný přečinu“.

Dnes již nepoužívané *svrbí mě pravé oko* se používalo v případě, že nás čekalo něco, na co jsme se netěšili. Pokud někoho však *svrbělo levé oko*, znamenalo to, že se na něco, co jej čeká, naopak velmi těší.

Posledním zmíněným frazémem je známé *oko do srdce/duše okno*, podle něhož se dá z pohledu poznat charakter člověka.

7.3. Představová schémata oka

7.3.1. Místo

Nejčastěji zastoupeným představovým schématem je schéma místa. V české frazeologii se objevuje například ve spojeních *sypat někomu písek do očí*, *říct někomu pravdu přímo do očí*, *do očí někomu lhát / něco tvrdit*, *mezi čtyřma očima si s někým promluvit*, *mít mžitky před očima*, *je jako by někomu z oka vypadl*, *hodí se to jako pěst na oko*, *smrt někomu hledí z očí* apod.

7.3.2. Nástroj

Dále se dá oko konceptualizovat jako nástroj. Ve spojení *probodávat někoho očima* jsou oči konceptualizovány jako nůž, pomocí něhož můžeme někoho probudnout. Spojení *div si oči nevykoukal* a jeho rozličné modifikace referují ke stavu, kdy je dosaženo nejvyšší možné intenzity. Schéma stroje se projevuje z toho důvodu, že i stroj může v některých případech pracovat na nejvyšší možnou intenzitu, při jejímž překročení dojde k jeho poškození.

7.4. Komparace

Stejně jako v případě frazémů s komponentem *jazyk* němčina disponuje podobnými ustálenými slovními spojeními s totožným významem. Každý bude opět rozdělen do samostatné podkapitoly.

7.5. Emoce

Da blieb kein Auge trocken referuje ke stavu, kdy všichni z důvodu emočního pohnutí pláčou. Je plně ekvivalentní k českému *ani oko nezůstalo suché*, narozdíl od češtiny se však používá i k vyjádření skutečnosti, že nikdo nezůstane ušetřen, na každého jednou dojde, takže se z hlediska tohoto druhého významu jedná o částečné falešné přátele překladatele.

Jistou ambivalentnost pocitů, přesněji radost i smutek zároveň, předkládá spojení *mit einem lachenden und einem weinenden Auge*. Přítomné přičeští *lachende* by se do češtiny dalo přeložit jako „smějící se“, *weinende* jako „plačící“. V češtině nemá ekvivalentní spojení s komponentem oko.

Ins Auge fallen disponuje plnou ekvivalencí k českému *padnout do oka*.

Jemandem kegelt sich die Augen aus je plně ekvivalentní k českému *někomu (málem) vypadnou oči z důlků* stejně jako *jmds. Augen hängen an jemandem/etwas* čili *někdo na někom visí pohledem*. *Jemandem fallen die Augen aus dem Kopf* se používá za situace, kdy někdo z důvodu značného překvapení vyvaluje oči, div mu nevypadnou z důlků. Němčina však nahrazuje důlky hlavou, proto se jedná o částečnou ekvivalenci.

Sich die Augen nach jemandem ausweinen je plně ekvivalentní k *moci si oči vyplakat pro někoho*. Jediné, v čem se totiž frazémy neshodují, je volba užitých prepozic.

Další z emocí, a sice zalíbení a lásku, verbalizuje k češtině plně ekvivalentní *nur Augen füreinander haben* čili *mít oči jen pro sebe*.

Řídké je *jemand schämt sich die Augen aus dem Kopf*, které se používá v situaci, že se někdo do hloubi duše stydí. Vzhledem k češtině se jedná o nulovou ekvivalenci.

Jemand kann jemandem nicht (gerade) in die Augen sehen je plně ekvivalentní k českému *někdo se nemůže někomu podívat do očí*.

7.6. Smyslové vnímání

O úplnou ekvivalenci se jedná i v případě spojení *mit bloßem Auge sehen* čili *vidět pouhým okem*. Adjektivum *pouhý* lze však v němčině nahradit například adjektivy *frei* (volný), *nackt* (nahý) či *unbewaffnet* (neozbrojený).

Spojení *ganz Auge sein* je blízké českému *mocť si oči vykoukat*. Pomocí adjektiva „*ganz*“, které se dá do češtiny přeložit jako „celý“, se vyjadřuje intenzita zrakového vnímání. Podobné je *ganz Auge und Ohr sein* akcentující skutečnost, že pokud nás něco opravdu velmi zajímá, nejenom to napjatě sledujeme, ale také posloucháme. V češtině za této situace používáme *být jedno ucho*, somatismus oko v tomto frazému nikterak nefiguruje, a z toho důvodu se jedná o částečnou ekvivalenci.

Jemand/ etwas steht vorbei vor jmds. inneren Auge je úplně ekvivalentní k českému *před očima se někomu něco objevilo/ vybavilo/ vyvstalo*. Němčina ale narozdíl od češtiny akcentuje, že věc v daném okamžiku skutečně nevnímáme pomocí našeho zrakového orgánu, ale je nějakým způsobem zvnitřněna v našich vzpomínkách, spojení *innere Auge* se totiž dá přeložit jako vnitřní oko. *Kein Auge von jemandem / etwas lassen/wenden* je plně ekvivalentní k českému spojení *nespouštět z někoho/něčeho oči* stejně jako *jemanden mit keinem Auge mehr gesehen haben* k *někoho už ani okem nespatřit*. K situaci, kdy někoho/něco velice bedlivě sledujeme, referuje spojení *auf jemanden/etwas ein scharfes Auge haben* nemající v češtině podobný ekvivalent.

Zcela ekvivalentní je taktéž spojení *jemanden mit keinem Auge mehr gesehen haben* referující k situaci, kdy už *někoho ani okem nespatříme*. Ke spojení *kam až jen oko dohlédne* je ekvivalentní německé *so weit das Auge reicht*.

Etwas beleidigt jmds. Auge / etwas ist eine Beleidigung für das Auge znamená, že je něco nevkusné do takové míry, že to „velmi bije do očí“. Substantivum *Beleidigung* se do češtiny překládá jako „urážka“, nicméně v češtině říkáme, že je to *jako pěst na oko*. V tomto případě se tedy jedná o částečnou ekvivalenci.

Jemand hat ein Auge auf jemanden se používá ve dvou významech. Prvním z nich je, že se někdo někomu líbí, druhým, že někdo někoho pohlídá. V obou dvou významech se vzhledem k češtině jedná o nulovou ekvivalenci.

Zajímavé je spojení *ein Auge riskieren*, ke kterému čeština nedisponuje ekvivalentním spojením. Používá se ve významu „mrknout se potají někam / na někoho“.

Zcela ekvivalentní je spojení *jemand wirft ein Auge auf jemanden* čili *někdo po někom hází očkem*.

Vor aller Augen a *vor jmds. Augen* jsou plně ekvivalentní k českým frazémům *před očima všech* a *před očima někoho*.

K českému *bít do očí* je plně ekvivalentní *jemandem sticht etwas ins Auge*. Verbum *stechen* se však překládá spíše jako *píchat, bodat*.

Plně ekvivalentní jsou taktéž spojení *etwas mit eigenen Augen gesehen haben* vztahující se k situaci, kdy něco vidíme na vlastní oči, a *seinen/eigenen Augen nicht / kaum glauben* překládající se jako *nevěřit vlastním očím*.

Hast du/ hat er/sie keine Augen im Koppf? Je zcela ekvivalentní k českému *copak nemáš (v) oči?* používajícímu se za situace, že někdo přehlédne něco takřka nepřehlédnutelného.

Seine Augen von jemandem /etwas abwenden je plně ekvivalentní ke spojení *odvrátit/ odtrhnout oči od někoho* stejně jako *Augen und Ohren aufhalten* akcentujícímu to, že někdo vše pozorně sleduje, má oči i uši otevřené.

Die Augen in die Hand nehmen, které by se dalo doslovně přeložit jako „vzít oči do ruky“, znamená dávat pozor, pozorně se dívat. V češtině nemáme k tomuto frazému ekvivalentní spojení.

Plnou ekvivalenci naopak vykazují spojení *jemandem aus den Augen gehen* a *jemanden / etwas aus den Augen verlieren* používající se za situace, že se nám někdo zcela ztratí z dohledu, a *jemanden/ etwas nicht aus den Augen lassen*, které se používá například jako ujištění, že něco/někoho budeme mít stále na očích, budeme to/ho, ji hlídat.

Etwas vor Augen haben disponuje taktéž plnou ekvivalencí k českému frazému, jímž vyjadřujeme to, že máme nějakou vzpomínku uloženou v paměti.

7.7. Povaha člověka

K povaze člověka se vztahuje frazém *ein böses Auge haben*, s jehož pomocí označujeme zlého člověka, jehož povaha se odráží již v jeho zlém, uhrančivém pohledu.

Ein gutes Auge haben je falešným přítelem k českému *mít dobré oko*. Nejedná se totiž o schopnost správně odhadnout nějakou míru či vzdálenost, jelikož se pomocí tohoto frazému označuje schopnost rychlé reakce, vynikajícího postřehu.

Etwas schmeichelt dem Auge je podobné českému *něco lahodí oku*. *Schmeicheln* se však do češtiny překládá spíše jako „lichotit, pochlebovat“.

Das/Ein Auge für etwas haben vykazuje úplnou ekvivalenci k *mít na něco oko*.

7.8. Fyzický stav

Jemand hat kleine Augen se vyznačuje úplnou ekvivalencí k českému *někdo má malinká očička, někomu se chce spát*.

Spojení *jemandem fallen die Augen zu* vyjadřuje velkou únavu. Je plně ekvivalentní k *někomu se zavírají oči*.

K velké únavě se vztahuje také plně ekvivalentní *kaum die Augen aufhalten können*, které se dá do češtiny přeložit jako *sotva udržet oči*.

7.9. Komunikace

O úplnou ekvivalenci se jedná v případě spojení *Auge in Auge*, které se dá přeložit jako *z očí do očí*. Rozdíl je v tomto případě pouze v užitých prepozicích a gramatickém čísle.

Mit jemandem Augen in Augen sprechen je plně ekvivalentní k českému spojení *mluvit s někým z očí do očí*.

Unter vier Augen je plně ekvivalentní k českému *mezi čtyřma očima*. Překvapivá je však volba prepozice *unter*, která se do češtiny překládá jako „pod“.

7.10. Ostatní

Zcela ekvivalentní je taktéž biblické *Auge um Auge, Zahn um Zahn* vztahující se k požadavku spravedlnosti, trestu, který má být uměřený přečinu. V tomto případě totiž německé frazémy vykazují rozdíly pouze ve volbě prepozic.

Ein blaues Auge haben/bekommen se vztahuje k situaci, kdy máme/inkasujeme monokl kolem oka. Adjektivum *blaue* znamenající „modrý“ akcentuje skutečnost, že podlitina se většinou vybarvuje do modré barvy. Podobné je *mit einem blauen Auge davonkommen*, které se používá v situaci, kdy z nějaké pohromy vyvážneme v relativně dobrém stavu, se zdravou kůží. Ani k jednomu z výše jmenovaných frazémů nevykazuje čeština ekvivalentní spojení, jedná se tedy o nulovou ekvivalenci.

Das brechende Auge (doslova „zlomené oko“) evokuje blížící se smrt. Ani k tomuto frazému nemá čeština ekvivalentní spojení. *Kein Auge für jemanden/etwas haben* znamená buď nemít pro něco cit, nemít zájem / nezajímat se o někoho nebo nemít smysl, pochopení pro něco. V tomto případě se jedná o nulovou ekvivalenci.

Úplnou ekvivalenci naopak vykazuje spojení *kein Auge zumachen* vztahující se k situaci, kdy nemůžeme vůbec spát a *ani oka nezamhouříme*. *Mit offenen Augen in etwas rennen/gehen* je, co se významu týče, podobné českému *mít klapky na očích*, jedná se o částečnou ekvivalenci. Referuje totiž ke skutečnosti, že se někdo vědomě řítí do nějakého naštěstí. Onu vědomost v tomto frazému akcentuje adjektivum *offen*, které se dá do češtiny přeložit jako „otevřený“. Podobné je *auf einem Auge blind sein*, které by se doslovně dalo přeložit jako „být na jedno oko slepý“. Ona slepota však odkazuje k přehlížení určitých věcí, a to z prostého důvodu – jsou nepříjemné a my si to zkrátka nechceme přiznat.

Ekvivalentem v češtině nedisponuje spojení *jemand hat alles, was das Auge begehrt*. Znamená to, že dotyčný má všechno, čeho se mu zachce. To, jak velkou roli v gastronomii hraje úprava jídel, reflektuje *das Auge isst mit*, které lze chápat tak, že člověk jí také očima. Úplnou ekvivalenci disponuje spojení *etwas wie das Auge im Kopf hüten*, které by se do češtiny dalo přeložit jako „opatrovat něco jako oko v hlavě“. Žádnou ekvivalenci naopak nevykazuje frazém *ein Auge für etwas bekommen/kriegen*. Používá se k označení skutečnosti, že se především

zkušenostmi a léty praxe lze naučit řadu věcí rozeznávat, poznat tzv. „od oka“. Čeština nedisponuje žádným ekvivalentním spojením též k frazému *ein Auge / ein paar Augen voll Schlaf nehmen* používající se v situaci, kdy si zdřímneme.

Ein Auge /beide Augen zudrücken bei jemandem je plně ekvivalentní k českému *přimhouřit oko /obě oči*.

Jemandem etwas aufs Auge drücken se používá se k označení toho, že jsme na někoho předelegovali své povinnosti, dali jsme mu něco na starost. V češtině se lexém oko nahrazuje lexémem krk, jedná se tedy o částečnou ekvivalenci.

Jemanden etwas ganz aus dem Auge verlieren je plně ekvivalentní k českému *ztratit někoho z očí*.

Metonymické *jemandem Auge in Auge gegenüberstehen* je částečně ekvivalentní k českému frazému *ocitnout se někomu tváří v tvář*.

Nulovou ekvivalenci vykazuje *ins Auge gehen* používající se v situaci, kdy se něco nevyplatí, skončí to špatně. Podobné je *einer Sache ins Auge sehen*, které se používá pokud někdo riskuje, tváří v tvář čelí např. nebezpečí. Může mít však i druhý význam, který je částečně ekvivalentní spojení *podívat se pravdě do očí*.

Jemanden / etwas mit anderen/neuen Augen ansehen je plně ekvivalentní k českému *dívat se na něco/někoho jinýma očima*.

V případě frazému *fette Augen machen*, který se používá k označení skutečnosti, že je někdo podnapilý, se jedná o nulovou ekvivalenci.

Plně ekvivalentní je *vier Augen sehen mehr als zwei* reflektující skutečnost, že více očí více vidí.

V češtině naopak neexistuje žádné spojení, které by bylo ekvivalentní k metonymickému *etwas auf zwei Augen stellen* znamenající *stavět něco pouze na jedné osobě / nechat něco pouze na jednom člověku*.

Die/Jmnds. Augen waren grösser als der Magen je částečně ekvivalentní českému *oči by jedly, ale žaludek už nemůže*.

Pokud máme příliš mnoho povinností a nevíme, kam dřív skočit, říká se *nicht genug Augen und Hände haben*. Doslovně se tento frazém dá přeložit jako *nemít desatery ruce ani desatery oči*. Čeština nemá ekvivalentní spojení.

Die Augen offen halten se vyznačuje plnou ekvivalencí ke spojení *mít oči otevřené* a shodně se používá v situaci, kdy jsme velmi ostražití. Situaci zcela opačnou, konkrétně podřimování, popisuje frazém *ein paar Augen voll Schlaf nehmen*, který nemá v češtině ekvivalentní spojení.

Zajímavé je spojení *jemand liest sich die Augen aus dem Kopf*, doslovně někdo si vyčetl oči z hlavy, které se používá k označení skutečnosti, že je někdo vášnivý čtenář a většinu svého volného času věnuje právě čtení.

Eufemistické *die Augen für immer zumachen* je plně ekvivalentní k českému *navždy zavřít oči*.

In jmds. Augen sinken je pak plně ekvivalentní k českému *v očích někoho klesnout*.

8. Jazyk

8.1. Etymologie slova

Jazyk, jazykový, jazýček, jazýčkový, jazykovitý. Všeslovanský - polsky *język*, rusky *язык*, srbsky/chorvatsky *jèzik*, staroslověnsky *językъ*. Praslovanský **językъ* má nejbliže k staropruskému *insuwis*, indoevropské východisko lze rekonstruovat jako **n-ghū* – (A1, A7, B4, B5), první část se vykládá jako předpona. Druhý element, jehož význam není zcela jasný, je i v dalších indoevropských jazycích – starolatinštině *dingua*, staroirským. *teng*, gótském *tuggo* (německém *Zunge*, anglickém *tongue*), litevském *liežuvis*, latinském *lingua*, aramejském *lezu* (zde se počítá s vlivem kořene, který je v ↓*lizat*) i staroindickém *jihvā*, avestským *hizvā*, které se obvykle vysvětluje zdvojením zmíněného kořene. Změny v názvosloví mohou být způsobeny i tabu. (Rejzek, 2001, s. 245).

„Slovenské *jazyčit'*, *jazykovat'* znamená klevetit, žvanit, nadávati, *jazyčnica*, *jazykula* se pak vykládá jako klepna, hubatá žena. Praslovanské *językъ* zřejmě souvisí se staropruským *insuwis*, staroindickým *jihvā*, avestským *hizvā* u feminin a *hizū* u maskulin, arménským *lezu*, latinským *lingua*, dříve *dingua*, gótským *tuggō*, starohornoněmeckým *zunga*, staroirským *tenge*, ale je nemožné přesně stanovití prajazykovou podobu; zřejmě nastaly rozličné změny asi tabuové; jimi bylo v praslovanštině **ęzy*, původně asi femininum jako latinské *lingua* atd., změněno v maskulinum a rozšířeno o jinou příponu než v ostatních indoevropských jazycích. Hledíme-li jen k hláskám, jež jsou společné (*n*-ová dvojhhláska, *gh*, *u/ū*), je možno se domnívati, že náleží k výrazu pro pojem „úzký“ (*узъкъ*, *eng*, *angustus*): i my „jazykem“ nazýváme úzké pruhy kůže, látky, papíru, pole.“ (Machek, 1997, s. 219)

8.2. Charakteristika

Dle *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ⁸) je jazyk „svalnatý, velmi pohyblivý orgán v dutině ústní (u zvířat, v tlamě zobáku atd.), orgán chuti a mluvy“. Dalším významem lexému „jazyk“ je „soubor vyjadřovacích a sdělovacích prostředků“, který je „vlastní příslušníkům určitého společenství jako nástroj

⁸ Havránek, B. (Ed.). (n.d.) *Slovník spisovného jazyka českého* [SSJČ]. Ústav pro jazyk český, v.v.i <http://ssjc.ujc.cas.cz/>

myšlení a dorozumění“. Lexém jazyk zastupuje i věci a předměty, které se mu vzhledem podobají, např. „jazyk u zámku“ jakožto „zamykající, vysouvací část“ či „jazyk u boty“, jímž je míněn „výkrojek kůže přišitý pod šněrováním“. (SSJČ)

My se budeme primárně věnovat analýze frazémů, jejichž bázovým slovem je jazyk v prvním, ryze anatomickém významu. Zatímco v českém jazyce je lexém jazyk slovem mnohoznačným, němčina odlišuje jazyk jakožto část těla (*die Zunge*) a jazyk jako soustavu znaků k vyjadřování a sdělování (*die Sprache*).

Co se týče psychosomatického hlediska, jazyk reprezentuje schopnost vychutnávat si radosti života. (Hay, s.179, 1999)

Frazémy, v nichž se vyskytuje somatismus jazyk, lze rozdělit do následujících okruhů:

- a, Jazyk v kontextu komunikace
- b, Jazyk v kontextu povahy člověka
- c, Jazyk jako indikátor stavu opilosti/ střízlivosti
- d, Ostatní

8.2.1. Jazyk v kontextu komunikace

Základní oblast kontextů, k nimž frazémy referují, se týká kvality komunikace, tj. kvality výběru prostředků, verbálního chování k adresátovi, obsahu a obsažnosti komunikace apod. U několika je vidět, že komponent *jazyk* je v nich zaměnitelný metonymicky za komponent *huba*, obě varianty frazémů jsou lexikalizované, významově synonymní, ale liší se v určité míře stylisticky.

Pomocí spojení *dát si pozor na jazyk* verbalizujeme situaci, při níž mluvčí volí svá slova velmi uvážlivě a prozřetelně. Situaci zcela opačnou, tedy překotnou mluvu, vystihuje spojení *div si jazyk nepřekousl*. Příčinou překotnosti bývá nejčastěji emoční pohnutí či spěch. Podobné je *jazyk mu utíká před rozumem* či *jazyk vrah, mluví-li před rozumem*, které se používají nejčastěji v případech, že mluvčí mluví neuváženě a příliš tématu, o němž hovoří, nerozumí.

Dalším frazémem vztahujícím se k obsahu promluvy je *mluvit/plácát, co nám slina přinese na jazyk*. Označujeme jím situaci, za níž mluvčí pronáší hloupé a nerozvážné výroky. Určitou nerozvážnost a prostorečnost v řeči verbalizuje i spojení *nevidět si na jazyk* (s variantou *nevidět si do huby*). Nepřetržitě, zcela bezobsažné žvanění, lze vyjádřit pomocí spojení *mlít/mlátit jazykem/hubou*. Podobnou situaci vystihuje *pustit si jazyk na špacír*, využívá se totiž, pokud mluvčí zbytečně mnoho mluví nebo pokud mluví o tématech, o nichž by měl mlčet. Poněkud zastaralý expresivní germanismus *špacír* je odvozen z německého *spazieren* a znamená „procházka“. K hloupému tlachání odkazuje i *štrikovat jazykem*.

Enormní mluvní aktivitu označuje i spojení *moct si jazyk umluvit* či *jazyk si moct z huby vymluvit*. V tomto případě je ale na rozdíl od výše zmíněného frazému opodstatněná, jelikož je motivována snahou něco získat, někomu poradit, pomoci apod. *Kousnout se do jazyka* či *plácnout se přes pusu/hubu* vystihuje situaci, kdy mluvčí o něčem hovoří, ale poté si uvědomí, že obsah jeho promluvy není z rozličných důvodů vhodný, a proto hovořit přestane.

Příčinou toho, že mluvčí řekne něco nevhodného může být i alkohol, který ruší zábrany. Tuto skutečnost frazeologicky označuje obrat *víno rozvazuje jazyk*. Čelakovského *Múdrosloví národu slovanského ve příslovích* uvádí podobné *co v srdci střízlivého, to na jazyku opilého*.

V situaci, kdy pronášíme na něčí adresu negativní výroky, užívá se obrazného spojení *otírat si o někoho jazyk* či *třepit si o někoho jazyk*. V kontextu pomluv či nepříjemných pravd se poměrně hojně používá také *zlé jazyky* či knižní životná varianta *zlí jazykové*. V tomto případě se jedná o metonymii (konkrétně synekdochu), jelikož zde jazykové zastupují lidi, kteří nevybíravým způsobem o někom či něčem hovoří. Zlé jazyky (respektive jejich singulárová varianta) figurují i v dalším spojení vztahujícím se k pomluvám. *Zlý jazyk mnoho zlého natropí* verbalizuje však i důsledek vyřknutí pomluv, tedy nepříjemnosti a spory, které pomluvy vyvolávají.

Nepříjemný průběh komunikace evokuje i *brousit si o někoho / na někom jazyk* označující situaci, za níž je dotyčný zesměšňován nebo pomlouván, a to většinou neoprávněně, či *sekat jazykem*. Pokud byl již jazyk nabroušen a je dostatečně ostrý (odtud *mít jazyk na ostro / mít ostrý jazyk*), mluvčí je ve svém

verbálním projevu velmi uštěpačný a jízlivý. Druhý ze zmíněných frazémů použijeme v situaci, kdy někdo mluví velmi jízlivě, popřípadě až útočně. Zajímavé je, že bývá spojován především s osobami ženského pohlaví. S útočnou mluvou souvisí i v dnešní době již nepoužívané *více bolí od jazyka nežli od meče*. Mezi tzv. kinetické frazémy se řadí *vypláznout na někoho jazyk*. Když se ubereme k tomuto gestu, dáváme tím adresátovi najevo svůj ostentativní posměch a pohrdání. Tento frazém se profiloval v rámci již zmíněné opozice nahoře – dole, vypláznutí jazyka a s ním spojená pozice dole nese negativní konotace.

Pokud naopak někoho častujeme lichotkami, tzv. *ho/ji hladíme jazykem*. Hlazení naopak vzhledem ke skutečnosti, že bývá většinou spjato s důvěrnými mezilidskými vztahy, disponuje veskrze pozitivními konotacemi.

Pokud si s někým rozumíme a máme s ním shodné názory, říkáme, že *s někým mluvíme jedním jazykem* nebo *jsme s ní(m) našli společný jazyk*. Pokud někdo *mluví andělským jazykem*, je ve své promluvě velmi vlídný a laskavý. Výskyt této nadpřirozené duchovní bytosti v tomto frazému není vzhledem k pozitivním konotacím, kterými disponuje, nikterak šokující.

Z toho důvodu, že za prostředek komunikace lze považovat i ticho, tento okruh obsahuje i spojení *dát si / mít jazyk na zámek/petlici*. Somatismus jazyk může být i v tomto kontextu nahrazen pusou či její zhrubělou variantou, hubou. Mlčenlivost tematizují i frazémy *držet / umět držet jazyk za zuby*, *držet jazyk na uzdě*, *mít přirostlý jazyk* či *raději si jazyk ukousnout, než...* Mrhačová u posledního zmíněného frazému uvádí příklad *Raději bych si jazyk ukousl, než abych ji o něco prosil, nesnáším ji*.

Pokud někdo zatím mlčí, ale má nutkání promluvit, tzv. *ho/ji svrbí (svědí) jazyk*. Pokud někomu *váznou na jazyku slova*, v důsledku emočního pohnutí (např. strachu, úzkosti) ze sebe nemůže vypravit slova. Mezi daleko méně frekventovaná obrazná spojení vztahující se k tichu se řadí *mít svatojánský jazyk*, *mít podrostlý jazyk*.

Pokud někdo chce komunikovat, nicméně nemůže si vzpomenout, co vlastně chtěl říci, využívá čeština spojení *mít to na jazyku*. V případě, že někdo z rozmanitých důvodů nechce něco sdělit, ale je k tomu (mnohdy i násilím)

donucen, říkáme, že jsme dotyčnému tzv. *rozvázali jazyk*. Pakliže se ale rozpovídal zcela samovolně, takzvaně *se mu/jí rozvázal jazyk*.

K pomalému tempu promluvy se vztahuje *převalovat/válet na jazyku*, které však může označovat i pomalé tempo přijímání potravy.

Významově podobnými frazémy jsou *lámat/polámat si jazyk* či *udělat si na jazyku uzel*, které se používají za situace, že mluvčí vyslovuje jen s krajními obtížemi, např. při učení se cizímu jazyku nebo při vyslovování jazykolamů a *plete se mu jazyk / má těžký jazyk / sotva vládne jazykem*, jež vyjadřují skutečnost, že někdo v důsledku opilosti mluví velmi nezřetelně a těžkopádně. V kontextu alkoholového opojení a následných obtíží v komunikaci se dříve dle Zaorálka používalo také např. *jazyk mu v trepkách chodí*.

Obtížnou výslovnost provázenou zajíkáním tematizuje také frazeologismus *nepřekousnout si jazyk*. V tomto případě je však nejčastěji důvodem nával emocí či spěch. Spojení *oblomit si jazyk* se využívá v situaci, kdy mluvčí získá mluvní zběhlost (např. foneticky v počátcích učení se cizímu jazyku). Opozici k cizímu jazyku tvoří *mateřský/rodný jazyk* čili jazyk, který si jedinec po narození osvojil jako první.

Situaci, kdy někdo trpí nějakou vadou řeči, lze popsat frazeologismem *šlapat si na jazyk*.

Slabé zastoupení má komponent jazyk ve frazému vztahujícím se k reakci na již proběhlou komunikaci – pokud *si* někdo *spálí jazyk*, tvrdě doplatí na svou kritickou či nevhodnou řeč.

Na jazyk se pro to nepostavím lze použít v situaci, kdy nám někdo něco nevěří a my mu chceme dát najevo, že proti tomu nemůžeme a vlastně ani nechceme nic dělat.

8.2.2. Jazyk v kontextu povahy člověka

Lexém jazyk často figuruje i v ustálených slovních spojeních vztahujících se k povahovým vlastnostem člověka.

Pokud o někom řekneme, že *má jazyk jako břitvu/meč*, míníme tím, že dotyčný člověk je velmi hrubý, drzý a neuctivý. Další negativní vlastnosti reprezentuje frazém *mít jedovatý/zlý/špičatý jazyk*, jímž můžeme otitulovat jízlivého, pomlouvačného a zlomyslného člověka. Vybíravost v jídle pojmenovává spojení *mít mlsný/chlupatý jazyk* či *jazyček*.

Pojmenování ze zvířecí říše čerpá spojení *ještěrcí/ještěří jazyk*, které bývá spojováno především s ženami a dívkami. Čermák jej popisuje jako vlastnost založenou na schopnosti pohotově, hbitě mluvit, často s užitím lsti, různých úskoků apod., zvl. k balamucení druhých. Podobné je *mít jazyk z hadích ocásků*, které je opět spojováno především s něžným pohlavím, konkrétně s ženami hubatými, uštěpačnými a jízlivými. Had je s neupřímností spojován i v *míti pod jazykem hadí kámen*, jelikož pomocí tohoto frazému můžeme označit falešného člověka. Podobné je *dva jazyky v hubě nosit*.

Co se týče výskytu hada ve frazémech vztahujících se k negativním povahovým vlastnostem člověka, není vzhledem k negativním konotacím, kterými had v českém obrazu světa disponuje, nijak překvapivý – had je většinou považován za zvíře zlé, falešné a lstivé. Nezanedbatelnou roli v tom jistě hraje i jeho biblické ztvárnění.

Další negativní vlastnost, lenivost, označuje ironické rčení *pracuje, až se mu jazyk potí*. Takový člověk se tedy místo práce věnuje žvanění. Nedospělost verbalizuje frazém *mít ještě přirostlý jazyk*. Patrně to souvisí se skutečností, že nedospělí lidé nejsou v mnoha ohledech samostatní a bojí se si mnohé věci vykomunikovat a zařídit.

Jedněmi z dalších negativních lidských vlastností jsou vychloubačnost a žvanivost. K jejich označení uvádí Zaorálek ironické spojení *všecek rozum mu na jazyku sedí*.

Jazyk se velmi často používá pro vyjádření upřímnosti či jejího opaku – pokud *má někdo na jazyku med a v srdci jed*, jedná se o falešného člověka, který své nepřátelství vůči někomu zakrývá úlisnou řečí. Biblické *co na srdci, to na jazyku*, pocházející z Lukášova evangelia, značí upřímného, nicméně nerozvážného člověka, který řekne, co si myslí bez ohledu na následky. Spojení srdce a jazyka není v tomto kontextu nikterak překvapující. Srdce je tradičně považováno za

centrum citů a emocí, jazyk zase bývá tradičně spjat s komunikací. Lhaní vystihuje spojení *pro lež si jazyk neukousne*. O člověku, který se nechá snadno podplatit, se dá říci, že *prodal svůj jazyk*.

Člověk, který *má* nebo naopak *nemá dar jazyka*, je/není velmi výřečný a dokáže/nedokáže se dobře prezentovat. Tuto schopnost popisuje i spojení (*dobře*) *proříznutý/podříznutý jazyk*. Podobné je *mít hbitý jazyk* akcentující nejenom výřečnost a schopnost sebe prezentace, ale také pohotovost. Jistým protipólem je spojení *mít líný jazyk*, s jehož pomocí charakterizujeme nemluvného člověka.

8.2.3. Jazyk jako indikátor fyzického stavu

Lexém jazyk figuruje také v kontextu zdravotního stavu. *Spojení mít jazyk až na vestě* označuje stav, kdy má dotyčný velkou žízeň, a to zpravidla v horku nebo po velké fyzické námaze. Pozice dole zde signalizuje negativní konotace. Frazém však lze použít i v situaci, kdy máme obrovskou chuť na nějaké jídlo. Podobné je *s vyplazeným jazykem* někam doběhnout něco dodělat apod. reprezentující značné úsilí. Dalším spojením vztahujícím se k fyzickému stavu člověka je *mít dřevěný jazyk*. Dřevěností je v tomto případě míněna jistá tuhost, strnulost. Vulgární *srát přes jazyk*, které se dnes již příliš nepoužívá, označovalo situaci, kdy se někdo v důsledku příliš rychlé konzumace jídla začal dávit.

Mít smrt na jazyku evokuje blížící se smrt.

8.2.4. Ostatní

Vzhledem ke skutečnosti, že se na jazyku nacházejí chuťové pohárky, se tento somatismus objevuje i ve frazémeh vztahujících se k příjmu potravy a vnímání její chuti. Pokud má někdo opravdu velkou chuť na nějaké jídlo a těší se na ně, tzv. *se mu sbíhají sliny na jazyku*. Méně frekventované je v tomto významu *špitá mu jazyk*.

K pomalému tempu přijímání potravy se vztahuje již zmiňované *převalovat/válet na jazyku*. Jev zcela opačný, příliš dychtivé, lačné přijímání potravy, označuje *jí, div si jazyk neukousne*. Poslední z frazémů vztahujících se k příjmu potravy je *sušit jazyk*. Pokud někdo suší jazyk, má hlad. Velice často je

však v tomto kontextu somatismus jazyk nahrazen lexémem *huba*, který činí celkové vyznění tohoto frazému naléhavější.

Pro jazyk je charakteristický jeho úzký, dlouhý tvar. Tato skutečnost se promítá i do oblastí nesouvisejících ani s komunikací, ani s jazykem jakožto částí lidského těla (tzn. anatomickým významem). Důkazem je např. *ohnivý jazyk*, jímž je míněn šlehající plamen ohně mající tento pro jazyk příznačný tvar.

8.3. Představová schémata jazyka

8.3.1. Stroj a nástroj

Nejčastěji aktivizovaným představovým schématem je schéma stroje. Frazém *mocť si jazyk umluvit* referuje ke stavu, kdy je dosaženo enormní, velmi intenzivní mluvní aktivity. Také stroj může někdy pracovat na nejvyšší možnou intenzitu, která nesmí být překročena, aby se nepoškodil. Schéma stroje se dále uplatňuje například ve spojeních *mít ostrý jazyk*, *mít jazyk na ostro*, *mít jazyk jako břitvu/meč*, *brousit si o někoho/na někom jazyk*. Také nástroje totiž mohou být ostré, čehož dosáhneme procesem broušení.

Další frazémy konceptualizující jazyk jako stroj jsou např. *štrikovat jazykem*, *sekat jazykem*, *mít dřevěný jazyk* či *oblomit si jazyk*.

8.3.2. Místo

Často aktivizovaným představovým schématem je místo uplatňující se například ve frazémech *mluvit/plácát*, *co nám slina přinese na jazyk*, *nevidět si na jazyk*, *někomu vážnou na jazyku slova*, *mít to na jazyku*, *převalovat/válet na jazyku*, *šlapat si na jazyk*, *všecek rozum mu na jazyku sedí*, *mít na jazyku med a v srdci jed*, *co na srdci*, *to na jazyku*, *mít smrt na jazyku*, *sbíhají se mu sliny na jazyku* či *na jazyk se pro to nepostavím*.

8.3.3. Vazba

Další aplikovatelné představové schéma je schéma vazba, které konceptualizuje frazém *mít ještě přirostlý jazyk*. Pokud má někdo tzv. přirostlý jazyk, je zatím stále spojen s někým/něčím, co jej řídí.

8.4. Komparace – jazyk vs. die Zunge

Němčina ve většině případů disponuje podobnými ustálenými slovními spojeními se zcela totožným významem. Pro větší přehlednost bude opět každý profil rozdělen do samostatné podkapitoly.

8.5. Komunikace

O úplnou ekvivalenci se jedná v případě spojení *eine schwere Zunge haben*, které se dá doslovně přeložit jako „mít těžký jazyk“. Stejně jako v češtině můžeme i v němčině tímto frazémem vyjádřit skutečnost, že někdo v důsledku požití alkoholu mluví nezřetelně. *Der/seiner Zunge freien Lauf lassen* evokuje situaci, kdy se někdo zcela bez zábran rozpovídá, tzv. si pustí pusu na špacír. Substantivum *Lauf* znamená „běh“ či „běhání“, tím pádem je tedy prostřednictvím tohoto frazému vyjádřena ještě větší mluvní volnost a bezprostřednost dotyčného.

Zcela ekvivalentní je také spojení *sich an /bei etwas die Zunge brechen/abbrechen/zerbrechen*, doslovně zlámat si jazyk (při vyslovení něčeho). Enormní mluvní aktivitu tematizuje frazém *Jemand renkt sich fast die Zunge aus*, které bychom do češtiny přeložili jako „někdo si může jazyk/pusu vymluvit“. Verbum *ausrenken* se překládá jako „vykloubit, vymknout, vyvrtnout“, toto spojení tedy konceptualizuje lidský jazyk jako stroj.

Úplně ekvivalentní jsou také frazémy *seine/die Zunge hüten* či frazém využívající verbonominální vazbu *seine Zunge in Acht nehmen* (dávat si pozor na jazyk) , *etwas/jemand löst/lockert die Zunge* (něco někomu rozváže jazyk) či *sich die Zunge verbrennen* (spálit si pusu). V situaci, kdy někdo řekl něco, co říkat neměl, lze použít *jemandem ist die Zunge ausgerutscht*, které nemá v češtině žádné ekvivalentní vyjádření. Verbum *ausrutschen* se do češtiny překládá jako

„vyklouznout, vysmeknout se“. Zřídka používané *etwas ständig auf der Zunge führen* znamená „stále znovu říkat/opakovat něco“. V češtině nemá tento frazém žádný ekvivalent. Úplně ekvivalentní jsou naopak *es kitzelt/es brennt jemandem auf der Zunge*, což se dá nahradit českým *někoho svrbí/pálí jazyk*. *Jemand redet, was ihm auf die Zunge kommt*, které se dá doslovně přeložit jako „někdo říká to, co mu na jazyk přijde“ a je podobné českému *někdo říká, co mu slina na jazyk přinese*, jež taktéž označuje situaci, za níž mluvčí moc nepřemýšlí o tom, co říká.

Situaci, v níž by si někdo tzv. *raději jazyk ukousl, než aby něco prozradil*, popisuje němčina za pomoci úplného ekvivalentu *Jemand würde sich lieber/eher die Zunge abbeissen, als dass er etwas sagt/verrät*. Nulovou ekvivalenci vykazuje spojení *Die Zunge kaum bewegen können*, které se používá v situaci, kdy mluvčí téměř nemůže mluvit. Spojením vykazujícím částečnou ekvivalenci je *mit doppelter/gespaltener Zunge sprechen/reden*, které se používá za situace, že dotyčný je ve svém verbálním projevu neupřímný a falešný. Toto spojení je do jisté míry podobné frazému *dva jazyky v hubě nosit*, jehož význam je totožný s výše uvedeným. *Etwas bindet jemandem die Zunge* (doslova něco sváže někomu jazyk) se používá v situaci, kdy někdo nemůže (např. z důvodu strachu) mluvit, má něčím svázaný jazyk. Představuje jistý protipól k českému *rozvázat někomu jazyk*, které ovšem tematizuje zcela opačný proces. Situaci, v níž ze sebe někdo nemůže něco vysoukat z důvodu zábran, pojmenovává spojení *jemandem geht etwas leicht/schwer von der Zunge*, které v češtině nemá ekvivalent. Vady řeči verbalizuje k češtině zcela ekvivalentní spojení *mit der Zunge anstossen* čili *šlapat si na jazyk*.

8.6. Vlastnosti

České spojení „být výřečný“ či „mít dar jazyka“ má v němčině úplný ekvivalent v podobě *eine beredte Zunge haben*. Podobné je *die Zunge wohl zu brauchen wissen*, které by se doslovně dalo přeložit jako „vědět, jak správně používat jazyk“. Stejný význam má i spojení *eine lose Zunge haben*. Adjektivum *lose* se překládá jako volný, uvolněný. Zcela ekvivalentní je i spojení *eine böse/giftige Zunge haben*, které doslovně znamená *mít zlý/jedovatý jazyk*.

Vybíravost v jídle popisuje spojení *eine feine Zunge haben*. I v tomto případě se jedná o úplnou ekvivalenci, adjektivum *feine* navíc přešlo i do češtiny, a

tak mnohdy o někom, kdo je velmi vybíravý, říkáme, že je fajnový či fajnovka. Podobné je *eine verwohnte Zunge haben*. Adjektivum *verwöhnt* však znamená rozmazlený. Čistě sémantickou ekvivalenci vykazuje spojení *eine glatte Zunge haben*, které se dá doslovně přeložit jako „mít hladký jazyk“. Frazologický slovník jeho význam vykládá následujícím způsobem: umět/dokázat někoho obloudit mluvením, mluvit medově, jako když máslo ukrajuje. Český idiom *mít nabroušený/ostří jazyk* je možné přirovnat k německému *eine scharf geschliffene Zunge haben*, v tomto případě se tedy jedná o úplnou ekvivalenci. Nulovou ekvivalenci vykazuje *eine freche Zunge haben*, doslova *mít drzý jazyk*, jímž otituluje drzého, hubatého člověka.

8.7. Fyzický stav

Značné úsilí reprezentuje frazém *mit hängender Zunge (ankommen)*. I v tomto případě se jedná o úplnou ekvivalenci, ačkoli přítomné přídělné *hängende* by se dalo přeložit spíše jako *visící*. Podobné je *Die Zunge hängt jemandem zum Hals heraus*. V češtině je však somatismus krk (Hals) nahrazen slovem *vesta*; říkáme tedy, že někdo má jazyk (např. z důvodu fyzické námahy či žízně) až na vestě. V tomto případě se tedy jedná o částečnou ekvivalenci. Lexém *vesta* nahrazuje krk i v případě podobného spojení *jemand rennt sich die Zunge aus dem Hals*, které se použije v situaci, kdy někdo běží ze všech sil.

Nulovou ekvivalenci vykazuje spojení *Die Zunge klebt mir (vor Durst) am Gaumen*, které se používá v situaci, kdy má někdo v důsledku žízně vyprahlo v puse a tzv. „se mu jazyk lepí na patro“.

Opilost verbalizuje frazém *Jemand kann die Zunge nicht mehr heben*, doslovně „už nemoci zvednout jazyk“, pro nějž nemáme v češtině lexikálně blízký ekvivalent. *Die Seele aushauchen* je podobné českému *mít smrt na jazyku*, doslovně by se však dalo přeložit jako „vydechnout duši“.

8.8. Ostatní

Frazém *sich nicht an der Zunge ziehen lassen* se dá česky opsat slovy „nenechat se napálit, zmanipulovat“.

Vzhledem k češtině disponuje částečnou ekvivalencí frazeologismus *jemandem etwas auf die Zunge legen*, který se dá doslovně přeložit jako „někomu něco položit na jazyk“. Znamená to, že někdo někomu neprávem připisuje nějaký výrok či myšlenku. V češtině totiž používáme podobné spojení *vkládat někomu něco (myšlenku, tvrzení, výrok) do úst*.

Nulovou ekvivalenci vykazuje spojení *etwas liegt jemandem auf der Zunge* (doslovně něco někomu leží na jazyku) používající se v situaci, že někoho něco zajímá, něco by rád věděl.

Stejně jako v češtině se i v němčině somatismus jazyk vyskytuje ve spojeních vztahujících se k příjmu potravy a vnímání její chuti. Pokud je nějaké jídlo opravdu výborné, říkáme, že se nám tzv. rozplývá na jazyku – *etwas zergeht auf der Zunge*. Sloveso *zergehen* znamenající „rozplývat se, rozpustit se“ je také součástí frazému *das muss man sich (mal) auf der Zunge zergehen lassen*, který se používá, pokud chce někdo vyjádřit svůj údiv nad něčím, co se dozvěděl. K tomuto frazému nemá čeština ekvivalentní vyjádření.

Zvracení vyjadřuje frazém *über die Zunge scheißen*, které by se dalo doslovně přeložit za pomoci vulgarismu srát jako „srát přes jazyk“ a v češtině nemá přímý ekvivalent.

8.9. Jazyk vs. die Sprache

Výskyt lexému *Sprache* je v porovnání se somatismem *Zunge* mnohem řidší. *Eine deutliche/unmissverständliche Sprache mit jemandem sprechen/reden* označuje situaci, za níž někomu velmi energicky a otevřeně sdělujeme své názory. Podobné je *eine deutliche Sprache sprechen* používající se za situace, kdy mluvíme zcela explicitně a bez skrupulí o nějaké nepříjemné záležitosti.

9. Ucho

9.1. Etymologie slova

ucho, ouško, ušní, ušatý, ušanka, ušák, ušař, ucháč, náušnice, průšnice. Všeslovanské-polsky *ucho*, rusky *úcho*, staroslověnsky *ucho*. Praslovanské **ucho* je příbuzné s litevským *Ausis*, staroindickým *áu, ó*, latinským *Auris*, albánským *vesh*, arménským *unkn*, perským *hoš*, vše je z indoevropského **ous-*, **eu-s*. Duálový tvar praslovanského **uši* má obdobu v avestském *uši* téhož významu. (Rejzek, 2001, s.689)

Ucho (ucháč, uchál, ušoun) je i vojín nováček. Zdá se, že toto *ucho* je tu slangovou náhradou za obecné *ušák* „zajíc“, myslí se totiž „mladý zajíc“, kteréžto spojení označuje obecně mladíka nezkušeného, neotrkaného, nováčka. Nejde tu o význam „hlupák“. Je proto nesprávné mysliti, že tím *ucho* se míní jiný ušák, totiž osel, praobraz hlupoty. (Machek, 1997, s.667)

9.2. Charakteristika

Slovník spisovného jazyka českého rozlišuje čtyři významy lexému *ucho*. Prvním z nich je sluchový orgán, konkrétně jeho vnější část čili boltec. Druhým významem je „věc, nebo její část připomínající nějak ucho (boltec)“. Jako příklad SSJČ uvádí například hrnec s dvěma uchy či ucho u lenošky. Dalším významem lexému *ucho*, užívaném ve vojenském slangu, je „voják bez hodnosti, vojín nováček“. Posledním z uvedených významů, který je však řídký, je nadávka „ty sviní ucho“, kterou se zpravidla očastoval neobratný člověk.

My se budeme opět primárně věnovat analýze frazémů, v nichž je lexém *ucho* užit v prvním z uvedených významů.

Z psychosomatického hlediska uši reprezentují schopnost slyšet. Máme-li problémy s ušima, většinou to znamená, že se děje něco, co nechceme slyšet. Bolesti uší mohou naznačovat, že máme zlost na to, co slyšíme. U dětí bývají bolesti uší velmi časté, jelikož musejí poslouchat všechno, co se doma děje, ačkoli to ve skutečnosti mnohdy slyšet nechtějí. Pravidla vládnoucí v mnoha rodinách dětem často zakazují projevovat zlost a neschopnost dětí nějak to změnit se pak mění

v bolesti uší. Hluchota pak reprezentuje dlouhodobé odmítání poslouchat někoho jiného. Má-li jeden z partnerů naslouchátko, ten druhý většinou mluví a mluví. (Hay, 1999, s.142)

Frazémy, v nichž se vyskytuje somatismus ucho, lze rozdělit do následujících okruhů:

- a, Ucho jakožto orgán smyslového vnímání
- b, Emoce
- c, Agrese
- d, Ucho jako ukazatel intenzity něčeho
- e, Vlastnosti
- f, Ostatní

9.2.1. Smyslové vnímání

Ucho se nejhojněji vyskytuje ve frazémeh vztahujících se ke kontextu smyslového vnímání. Vzhledem k tomu, že je ve svém primárním významu chápáno především jako orgán sluchu, to není překvapující.

Synekdochické *být jedno ucho* znamená napjatě, dychtivě a s velkou zvědavostí poslouchat. K dychtivému naslouchání a velké ostražitosti se vztahuje taktéž frazém *mít uši všude*. Pozorné a soustředěné naslouchání verbalizuje též *napínat/ napnout/ natahovat/ nastražit uši*. Podobné je *zastříhat ušima* vztahující se k situaci, kdy zbystríme pozornost, ožijeme. V případě, že se doslechneme o něčem, co se šušká v našem okolí, říkáme, že *se to doneslo/dostalo k uším*. Pokud někoho velice usilovně a vmlouvavě k něčemu přemlouváme, *mu/ jí hučíme do uší*. Verbum hučet, jež je onomatopoického původu, bývá ve svém doslovném významu spojováno především s vydáváním monotónního nízkého zvuku. V tomto kontextu jej lze nahradit dnes již poněkud zastaralým verbem *dout*.

Lahodit uším někoho může například lichotka. Znamená to totiž, že danou věc rádi slyšíme, dobře se nám poslouchá. Naším uším naopak vůbec nelahodí

falešný zpěv či hudba působící disharmonicky. Říkáme, že *nám to rve uši/ rve nás to za uši*.

Na vlastní uši něco slyšet označuje skutečnost, že jsme něco slyšeli osobně, a můžeme to proto potvrdit. Jistým opozitem je *zaslechnout něco jedním uchem* vztahující se naopak k informaci, kterou jsme uslyšeli jen náhodou a jaksi mimoděk, a nemůžeme proto ručit za její správnost. Pokud jsme něco zaslechli, ale nemůžeme tomu uvěřit, používá se *nevěřit svým uším*. Pokud jsme něčemu naslouchali už notně dlouhou dobu a jsme z toho otrávení, používá se *už mě z toho brní (obě) uši*. Biblické *oči jsou k vidění a uši k slyšení* pak demonstruje to, že člověk disponuje očima a ušima z toho důvodu, aby se díval a poslouchal. Již zmiňované *nežeň se očima, ale ušima* či jeho obměna *než se oženíš, pošli uši mezi lidi* nabádá k tomu, abychom při výběru životního partnera nevěnovali pozornost ani tak tomu, jak vypadá, ale především tomu, jakou má pověst, co o něm lidé soudí.

Obě dvě varianty jsou velmi řídky užívané.

Další rada, a sice *poslouchej uchem, ne břuchem* slovník vykládá jako „mysli na to, co ti říkají, a ne na to, co bys snědl“.

Hojně používané *jde mu to jedním uchem tam a druhým ven* lze užít k označení skutečnosti, že někdo poslouchá velmi nepozorně a ledabyly. K ledabylému naslouchání se vztahuje také vulgární *mít v uších nasráno*, které se obvykle používá jako výtku někomu, kdo příliš neposlouchá. Neochotu něco poslouchat můžeme demonstrovat i gestem - zakrytím uší, když si tzv. *zaccpeme uši*.

Selektivní naslouchání označuje *mít uši jen pro někoho*. Stav, kdy však dotyčný neslyší např. z důvodu zdravotní indispozice či únavy, označuje spojení *sedět si na uších*. Pokud by však něco onen člověk slyšet neměl, protože je to určeno někomu jinému, lze říci *to není (nic) pro tvoje/ cizí uši*.

9.2.2. Emoce

Ucho se vyskytuje také ve frazémeh vztahujících se k emocím, a to jak pozitivním, tak negativním.

Mít pusou/ úsměch od ucha k uchu znamená smát se s široce rozevřenými ústy.

Být podělaný/posraný až za ušima se používá k označení skutečnosti, že je někdo zbabělý a strachy bez sebe. *Poškrábat/podrbat se za uchem* je gesto vyjadřující rozpaky nebo nerozhodnost.

9.2.3. Agrese

Dalším okruhem frazémů, v němž je bázovým slovem ucho, je oblast agrese. *Dostat po uších/ přes uši/ za uši* znamená být zastaven ve svém chybném konání, dostat za vyučenou. Lexém uši lze v tomto kontextu nahradit lexémy nosem (dostat po nose), pazoury či prsty (přes pazoury/ prsty). Pokud někoho v důsledku negativní emoce udeříme, používá se frazém *dát někomu přes ucho/uši/ za ucho/uši*. Posledním ze spojeních vztahujících se k oblasti agrese je *vytáhat/vykrákat někoho za uši*, které slovník vykládá jako „potrestat někoho bolestivým zataháním za ucho“.

9.2.4. Intenzita něčeho

Ucho figuruje také ve frazémech vztahujících se k intenzitě.

Velkou intenzitu veskrze pozitivního citu, lásky, verbalizuje *být zamilovaný až po uši*. Nápadné zčervenání v obličeji způsobené studem, nevolí, zlostí apod. verbalizuje *začervenat se /zčervenat/zrudnout až po uši*. V tomto kontextu se dá užit též příměru *zrudnout jako krocán*.

Být v něčem namočený /být zadlužený až po uši/ krk se používá za předpokladu, že se dostaneme do velice nepříjemné situace (např. se zadlužíme). *Být špinavý až za ušima* znamená být celý silně umazaný.

9.2.5. Vlastnosti

Slabé zastoupení má v české frazeologii ucho vztahující se ke kontextu člověka a jeho vlastností, a to jak pozitivních, tak negativních.

Mít dobré uši znamená dobře slyšet, mít dobrý sluch. *Ten má ale uši!* Lze použít v situaci, kdy chceme zdůraznit, že má někdo opravdu velmi dobrý sluch.

K negativní lidské vlastnosti, vychytralosti a mazanosti, se vztahuje spojení *mít za ušima*.

Další frazém operuje s třetím zmíněným významem lexému ucho, kterým je „vojín nováček“. O mladém člověku, který zatím neoplývá téměř žádnými zkušenostmi, lze říci, že *je ještě ucho*. Z tohoto frazému lze tedy usuzovat, že se lexém ucho postupně rozšířil z vojenského slangu do běžného úzu.

9.2.6. Ostatní

Pomocí spojení *jedl, až se mu dělaly boule za ušima* lze okomentovat to, že někdo konzumoval nějaký pokrm s opravdu velkou chutí.

S odřenýma ušima udělat zkoušku/projít/prolézt znamená absolvovat něco (zpravidla jde o školu nebo zkoušku) jen s obtížemi.

Spát jen na jedno ucho označuje stav, kdy spíme neklidně, jen slabým spánkem.

Žertovně zapsat si něco za uši znamená vštípit, vtisknout si něco do paměti, vzít si z něčeho ponaučení. Tatáž skutečnost se dá vyjádřit pomocí frazému *vzít si něco k srdci*.

Poměrně hojně užívané *i stěny mají uši* upozorňuje na to, abychom při sdělování (a zvláště pak důvěrných věcí) dávali pozor, aby nás někdo neslyšel a naše slova nezneužil. Nepříliš frekventované *moudré ucho nedbá na hloupé řeči* akcentuje to, že jen hlupák dá na pomluvy. Moudrý člověk se dle tohoto spojení ve svém úsudku těmito řečmi nemá zcela vůbec řídit.

9.3. Představová schémata ucha

9.3.1. Místo

Nejčastěji aktivizovaným představovým schématem je schéma místa objevující se například ve frazémech *doneslo/dostalo se to k (mým) uším, hučet do uší, mít v uších nasráno, sedět si na uších, být podělaný/posraný až za ušima, poškrábat se za uchem, dostat po uších/ přes uši, mít za ušima* či *zapsat si něco za uši*.

9.3.2. Stroj či nástroj

Ucho se dá dále konceptualizovat jako stroj či nástroj. Je tomu tak například ve spojeních *napnout/natahovat uši* nebo *zastříhat ušima*.

9.4. Komparace

9.4.1. Smyslové vnímání

V případě spojení *ganz Ohr sein* se jedná o úplnou ekvivalenci k českému *být jedno ucho*. K pozornému naslouchání se vztahují též frazémy *große Ohren bekommen*, doslovně „dostat velké uši“ a *lange/spitze Ohren machen*, které v češtině nemají ekvivalentní vyjádření.

(Nur) mit halbem Ohr bei der Sache /dabei sein se používá v situaci, kdy je někdo zcela duchem nepřítomný, poslouchá jen na půl ucha.

Podobné je *mit halbem Ohr zuhören*, které je zcela ekvivalentní k českému *poslouchat (jen) napůl ucha*.

Kein Ohr für etwas haben je podobné českému *mít uši jen pro někoho*, doslovně by se dalo přeložit jako „nemít pro něco ucho“. V češtině však nemá ekvivalentní vyjádření.

Čeština nedisponuje ekvivalentními spojeními k německému *bei jemandem für etwas ein offenes Ohr finden* vztahujícímu se k situaci, kdy se někdo u někoho setká s pochopením a porozuměním a k němu opozitnímu *bei jemandem gibt es kein offenes Ohr für etwas*. Podobné je *ein offenes Ohr für jemanden/etwas haben/zeigen* čili *mít pochopení/porozumění pro někoho/něco*, ke kterému v češtině opět nenajdeme ekvivalent.

Nulovou ekvivalenci vykazuje též *jmds. Ohr hängt an jmds. Mund* používajícímu se za situace, že někdo někomu tzv. visí na rtech, pozorně naslouchá.

Skutečnost, že lidské uši slyší i to, co člověk slyšet nechce, označuje *das Ohr hat keine Türen*, které se dá doslovně přeložit jako „lidské uši nemají zámky“. Tento frazém v češtině opět nemá ekvivalent.

Etwas beleidigt das/jmds. Ohr je významově totožné s českým *něco tahá (někoho) za uši*. Verbum *beleidigen* se však překládá jako „urazit“.

Skutečnost, že někomu nasloucháme, lze v němčině vyjádřit pomocí frazému *jemandem sein Ohr leihen* čili doslovně „někomu zapůjčit své ucho“. Jde se o nulovou ekvivalenci. Situaci zcela opačnou, tzn. neochotu někomu naslouchat, vystihuje spojení *vor jemandem sein Ohr verschließen*, které by se doslovně dalo přeložit jako „zamknout před někým své ucho“. Čeština nemá ekvivalentní vyjádření.

Etwas dringt an jmds. Ohr je ekvivalentní k českému *k mým uším se dostalo/doneslo*.

O úplnou ekvivalenci ke spojení *něco jde jedním uchem tam a druhým ven* se jedná v případě frazému *etwas geht zu einem Ohr hinein, zu anderem heraus*.

V případě, že něco nechceme zcela vůbec poslouchat, a tak dělá, že neslyší, se používá *jemand hat/ macht dicke/ harte Ohren*.

Fakt, že někdo poslouchá jen velmi ledabyly, označuje *jemand hört nur mit einem Ohr hin/ zu*, které je podobné českému *někdo poslouchá jen napůl ucha*. V případě tohoto frazému však dotyčný naslouchá celým jedním uchem, nikoli pouze jeho polovinou.

Mit offenen/beiden Ohren zuhören čili poslouchat oběma ušima, znamená poslouchat velmi pozorně. V češtině toto spojení nemá ekvivalent.

K češtině zcela ekvivalentní je spojení *etwas mit eigenen Ohren gehört haben* znamenající slyšet něco na vlastní uši.

Etwas/das ist nichts für fremde Ohren označuje skutečnost, že něco není určené pro cizí uši. V češtině nemáme ekvivalentní spojení.

9.4.2. Emoce

K smutku a schlíplosti se vztahuje frazém *mit hängenden Ohren dastehen*. Jedná se o částečnou ekvivalenci, jelikož v češtině jsou „uši“ nahrazeny lexémem hlava, říkáme *stát se svěřenou hlavou*.

K další emoci, studu, se vztahuje spojení *jemand hat/bekommt/kriegt rote Ohren*. Se studem bývá spojováno zčervenání nejen na uších, ale na ploše celého obličeje. Červenání však vždy nemusí být známkou studu, ale také např. hněvu, stresu či infekce. *Mit roten Ohren abziehen* je pak opět spojováno se studem, znamená to zahanbeně /s hanbou odejít. V češtině tato spojení nemají ekvivalent.

9.4.3. Agrese

Jistou výhrůzkou je frazém *es gibt (gleich) rote Ohren!* Ten, kdo ji vyřkne, tím chce upozornit na to, že se chystá dotyčnému dát pohlavek, v jehož důsledku mu zčervenají uši („rot“ znamená červený). V češtině nemáme ekvivalentní spojení.

9.4.4. Vlastnosti

O úplnou ekvivalenci se jedná v případě frazému *ein scharfes Ohr haben*, s jehož pomocí můžeme charakterizovat člověka, který disponuje dobrým sluchem. Adjektivum *scharf* se však překládá spíše jako ostrý.

Zřídka používané *jemandem würde dem Teufel ein Ohr ablügen* označuje člověka, který má sklony ke lhaní. V češtině říkáme, že by někdo zapřel nos mezi očima, jedná se tedy o čistě sémantickou ekvivalenci.

Schopnost tzv. ukecat každého označuje *dem Teufel ein Ohr abschwätzen*. *Teufel* se do češtiny překládá jako ďábel, čert či démon, nelze se tedy divit, že figuruje ve spojení vztahujícímu se k schopnosti, která bývá často vlastní např. podomním prodejcům, jejichž praktiky jsou mnohdy manipulativní a lživé. V češtině nemáme ekvivalentní spojení.

Auf dem linkem/rechten Ohr nicht hören znamená neslyšet, nedoslýchat na levé/pravé ucho. V českém frazeologickém slovníku jsme žádné podobné spojení nenašli, nicméně domníváme se, že se běžně používá. K hluchotě se vztahuje taktéž frazém *du hast wohl keine Ohren?*, které se dá přeložit jako „ty nemáš uši?“.

Zcela opačnou situaci označuje frazém *dünne Ohren haben*, s jehož pomocí se dá označit člověk, který velmi dobře slyší. V češtině toto spojení nemá ekvivalent.

Für Musik keine Ohren haben znamená nemít hudební sluch. V češtině říkáme „nemít hudební sluch“, jedná se tedy o částečnou ekvivalenci. K němu je opozitní spojení *musikalische Ohren haben*.

9.4.5. Ostatní

Spojení *das linke/ rechte Ohr klingt jemandem*, které se dá doslovně přeložit jako „někomu zvoní v levém/ pravém uchu“, se vztahuje ke stavu, který bývá odůvodňován tím, že na někoho někdo myslí. Jedná se o nulovou ekvivalenci. V češtině však stejným způsobem odůvodňujeme jiný fyziologický jev, a sice škytavku.

V případě frazému *jemandem ein Ohr abkauen*, které se dá doslovně přeložit jako „někomu ohryzat ucho“, se používá k označení skutečnosti, že někdo hrozně dlouho s někým mluví a leze mu tím až na nervy. Jedná se o nulovou ekvivalenci.

Jemandem ein Ohr/ die Ohren abreden, které nemá v češtině ekvivalent, znamená někoho ukecat/ukecávat. Situaci, za níž však nemusíme nikoho zdlouhavě ukecávat, protože na nás dotyčný prostě tzv. dá, označuje frazém *jemand hat/ besitzt jmds. Ohr*, které by se do češtiny dalo přeložit jako „někdo má/vlastní něčí ucho“. Čeština nedisponuje ekvivalentním vyjádřením, a proto se jedná o nulovou ekvivalenci.

K lenošení a nicnedělání se vztahuje *auf dem Ohr liegen*, doslovně ležet na uchu. Podobné je *sich (für ein Weilchen) aufs Ohr legen* znamenající na chvíli si zdřímnout nebo jít spát.

Odmítání něčeho, co u nás z rozličných důvodů nepřipadá v úvahu, označuje *auf diesem Ohr bin ich taub!*, doslovně „na toto ucho jsem hluchý“. V tomto případě se jedná o nulovou ekvivalenci.

Zřídka užívané *sich einen aufs Ohr erzählen lassen* označuje situaci, kdy si necháme něco od někoho nakecat. Jedná se o nulovou ekvivalenci.

Nulovou ekvivalenci vykazuje též spojení *jemand hat einen im/am Ohr*, s jehož pomocí lze označit člověka, který je opilý. Čeština nemá ekvivalentní spojení.

Jemand hat etwas (noch) im Ohr znamená, že si někdo velmi dobře vzpomíná na to, co někdo říkal, stále slyší jeho/její slova. Čeština disponuje pouze analogickým spojením *mít něco před očima*.

Jemandem etwas ins Ohr / in die Ohren blasen, které by se doslovně dalo přeložit jako „foukat někomu do uší“, znamená někomu něco nakukat, našeptávat či mu něco vtoukat do hlavy. Jedná se o nulovou ekvivalenci.

Skutečnost, že se něco snadno zapamatuje (například melodie, znělka z reklamy či telefonní číslo) označuje *etwas geht ins Ohr* čili „něco jde do ucha“. Druhým významem je „něco se dobře poslouchá, něco lahodí uším“. V češtině toto spojení nemá ekvivalent.

Naléhavě k někomu promlouvat /naléhat a apelovat na něj označuje *jemandem ins Ohr reden*. Čeština nemá ekvivalentní spojení.

Jemanden übers Ohr hauen, které nemá v češtině ekvivalentní vyjádření, znamená někoho ošidit, napálit. Verbum *hauen* se překládá jako zmlátit, natlouci.

Jemand hat einen im/am Ohr se používá k označení toho, že je někdo opilý.

V případě, že se šíří například nějaká zpráva či drb, používá se *etwas geht von Ohr zu Ohr*. *Von Ohr zu Ohr* čili od ucha k uchu se v češtině používá spíše ve smyslu širokého úsměvu, jedná se tedy o nulovou ekvivalenci. Úplnou ekvivalenci naopak vykazuje spojení *von einem Ohr zum anderen strahlen*, jehož jedním významem je právě „usmívat se od ucha k uchu“ a druhým „zářit štěstím, radostí“.

Spojení *jemand frisst, bis es zu den Ohren wieder herauskommt* se vztahuje k situaci, kdy se někdo cpe jídlem. Česky stejnou skutečnost označujeme spojením *jedl, až se mu dělaly boule za ušima*, jedná se tedy o nulovou ekvivalenci.

Auf beiden Ohren schlafen, doslovně „spát na obou uších“, má dva významy. Prvním z nich je to, že někdo velice tvrdě spí, druhým že zcela vůbec nevnímá/neposlouchá. V češtině nemá ekvivalentní spojení.

Závěr

Tato diplomová práce si kladla za cíl postihnout jazykový obraz světa somatických frazémů s vybranými komponenty lidského těla, konkrétně oko, jazyk a ucho.

Teoretická část práce nabídla východiska a teorie kognitivní a kulturní lingvistiky, praktická část pak pohled do světa českých a německých ustálených slovních spojení týkajících se očí, jazyka a uší. Praktická část nabídla následující závěry.

Nejfrekventovanějším komponentem lidského těla tvořícím bázová slova somatických frazémů je z námi analyzovaných somatismů *oko* a jeho plurálová varianta *oči*. Tento lexém je však frekventovaný pouze ve svém základním významu, tj. „zrakový orgán“ (SSJČ). Oči se nejhojněji vyskytují ve frazémech popisujících emoční stavy, a to pozitivní i negativní. Velice často se také vyskytují ve frazémech vztahujících se ke kontextu smyslového vnímání, což je vzhledem ke skutečnosti, že se jedná o orgán zraku, nasnadě. Řada frazémů se také vztahuje k pozitivním i negativním povahovým vlastnostem člověka. Některé z nich čerpají své pojmenování z Bible či zvířecí říše. Slabší zastoupení mají oči v kontextu fyzického stavu, komunikace a samotného vzhledu očí. Aplikovatelnými představovými schémata jsou u nich místo a nástroj. Co se komparace s němčinou týče, oba jazyky disponují podobnými ustálenými slovními spojeními s totožným významem. Ve většině případů se tedy jedná o úplnou ekvivalenci (např. *vor aller Augen* a *vor jmds. Augen, jemandem sticht etwas ins Auge* atd.), nicméně někdy se jedná i o nulovou ekvivalenci (např. *mit einem lachenden und einem weinenden Auge, jemand hat ein Auge auf jemanden, ein Auge riskieren*), částečnou ekvivalenci (např. *jemandem fallen die Augen aus dem Kopf, etwas beleidigt jmds. Auge/ etwas ist eine Beleidigung für das Auge*) či tzv. falešné přátele (jako např. ve spojení *da blieb kein Auge trocken* ve smyslu „nikdo nezůstane ušetřen“).

Komponentem poměrně velkého množství frazémů je také lexém *jazyk*. Zatímco v češtině je to mnohoznačné slovo, němčina odlišuje jazyk jakožto část lidského těla (*die Zunge*) a jazyk jako soustavu znaků k sdělování a vyjadřování (*die Sprache*). Většina frazémů, jejichž bázovým slovem je lexém *jazyk*, se nějakým způsobem vztahuje k oblasti komunikace (ke kvalitě výběru prostředků, obsahu komunikace apod.) Další významovou oblastí je opět kontext povahových

vlastností člověka, a to především negativních (*mít na jazyku med a v srdci jed, mít jazyk z hadích ocásků* apod.). V kontextu pozitivních vlastností člověka jazyk figuruje pouze ve frazémeh vztahujících se k výřečnosti, schopnosti sebezprezentace a pohotovosti. Méně časté zastoupení má jazyk jakožto ukazatel fyzického stavu. Co se aplikovatelných představových schémat týče, opět se jedná především o stroj či nástroj, místo a v případě jednoho frazému o schéma vazby. Ve většině případů se opět jedná o úplnou (např. *eine schwere Zunge haben, es brennt jemandem auf der Zunge, jemand würde sich lieber die Zunge abbeissen, als dass er etwas sagt/verrät*) nebo nulovou ekvivalenci (*die Zunge kaum bewegen können, etwas ständig auf der Zunge führen*). Některá spojení však opět vykazovala tzv. částečnou (např. *mit doppelter/gespaltener Zunge sprechen/reden, jemandem etwas auf die Zunge legen*) nebo sémantickou ekvivalenci (*eine glatte Zunge haben*). Výskyt druhého zmíněného lexému, *die Sprache*, je ve frazeologii oproti lexému *die Zunge* mnohem řidší, jelikož figuruje pouze ve dvou spojeních vztahujícím se k velice otevřenému a explicitnímu sdělování názorů.

Posledním komponentem lidského těla, jehož rozboru byla v praktické části věnována pozornost, je *ucho*. Tento lexém je opět frekventovaný pouze ve svém primárním, ryze anatomickém významu, nicméně některé frazémy operují i s významem užívaným původně pouze ve vojenském slangu, jímž je „voják bez hodnosti, vojín nováček“. Ucho nejčastěji figuruje ve spojeních vztahujících se ke kontextu smyslového vnímání. Další okruhy, v nichž tento lexém figuruje, jsou emoce (např. *mít pusu od ucha k uchu, být podělaný až za ušima*), agrese (*dostat po uších, vytahat někoho za uši*), intenzita něčeho (*být zadlužený až po uši*) či lidské vlastnosti (*mít za ušima, být ucho*). Aplikovatelnými představovými schématy jsou v případě ucha opět místo a stroj či nástroj. Co se porovnání s druhým analyzovaným jazykem, němčinou, týče, v celé řadě případů se jedná o nulovou (např. ve spojeních *kein Ohr für etwas haben, bei jemandem für etwas ein offenes Ohr finden, ein offenes Ohr für jemanden/etwas haben/zeigen, das Ohr hat keine Türen* apod.) či úplnou ekvivalenci (*etwas geht zu einem Ohr hinein, zu anderem heraus, etwas mit eigenen Ohren gehört haben* apod.). I zde ovšem najdeme částečnou (*mit hängenden Ohren dastehen, für Musik keine Ohren haben*) či čistě sémantickou ekvivalenci (*jemandem würde dem Teufel ein Ohr ablügen*).

Skutečnost, že celá řada německých frazémů je k češtině zcela ekvivalentní, není vzhledem k úzkému kontaktu těchto dvou analyzovaných jazyků překvapující. V případě českých ustálených slovních spojení se totiž z velké části jedná o pouhé kalkování.

Seznam pramenů a použité literatury

Prameny

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prostonárodních českých pořekadel. V Praze: Lika klub, 2000. ISBN 80-86069-04-4.

Česko-německý frazeologický & idiomatický slovník. Olomouc: Fin, 1999. Slovníky (Fin). ISBN 8086002586.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK a Jaroslav MACHAČ. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK: Slovník české frazeologie a idiomatiky: I – Přirovnání; II – Výrazy neslovesné. Praha: Academia, 1983, 1988.

FLAJŠHANS, Václav. Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská. 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3329-5.

HEŘMAN, Karel, Markéta BLAŽEJOVÁ a Helge GOLDHAHN. *Deutsch-tschechisches Wörterbuch der Phraseologismen und festgeprägten Wendungen: Německo-český slovník frazeologizmů a ustálených spojení*. V Praze: C.H. Beck, 2010. Beckovy odborné slovníky. ISBN 978-80-7400-175-8.

MACHEK, Václav. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-242-1.

MRHAČOVÁ, Eva. Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník II). Ostrava: Ostravská univerzita, 2000. ISBN 80-7042-570-9.

REJZEK, Jiří. Český etymologický slovník. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.

ZAORÁLEK, Jaroslav. *Lidová rčení*. Vyd. 4., V nakl. Academia 2. Praha: Academia, 2000. ISBN 80-200-0824-1.

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z:<https://ssjc.ujc.cas.cz/>

Literatura

GOOSSENS, L.: „Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic actions“. In: *Cognitive Linguistics* 1, 1990, s. 323–340. In: DIRVEN, R. – PÖRINGS, R. (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, s. 349–377.

HAY, Louise L. *Miluj svůj život*. Hodkovičky: Pragma, 2008. ISBN 80-720-51024

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006. Paprsek (Triáda). ISBN 80-86138-78-X.

LAKOFF, George a Mark JOHNSON. *Metafora, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. Teoretická knihovna. ISBN 80-7294-071-6.

MÁCHOVÁ, Miroslava. *Somatismy v české frazeologii (dýchací soustava)*. 2019. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Janovec, Ladislav.

PONĚŠICKÝ, Jan. *Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty i laiky*. Praha: Triton, 2002. Psychologická setkávání. ISBN 80-7254-216-8.

SCHWARZ-FRIESEL, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. V Praze: Dauphin, 2009. ISBN 978-80-7272-155-9.

ŠKANDEROVÁ, Adéla. *Obraz vybraných somatismů v českém jazyce*. 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Katedra českého jazyka. Vedoucí práce Janovec, Ladislav.

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, Irena a kol. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.

WIERZBICKA, Anna. *Język - umysł - kultura*. Warszawa: PWN, 1999. ISBN 8301126086.

Internetové zdroje

BERGEROVÁ, Hana. Einführung in die deutsche Phraseologie: ein Reader, Aufgaben- und Übungsbuch. Ústí nad Labem: Univerzita J.E. Purkyně, 2005. Acta Universitatis Purkynianae Facultatis philosophicae. ISBN 80-704-4690-0.

KARLÍK, Petr, Marek NEKULA, Jana PLESKALOVÁ (eds.). CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny. [online] Brno: Masarykova univerzita, 2017. Dostupné z: <http://www.czechency.org>